

CEP ÜNİVERSİTESİ

Osmanlı'da Kadılık

YAŞAR ŞAHİN ANIL

İletişim Yayınları

CEP ÜNİVERSİTESİ

Osmanlı'da Kadılık

YAŞAR ŞAHİN ANIL
Kartal İcra Hakimi

İletişim Yayınları

CEP ÜNİVERSİTESİ

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına sahibi: Murat Belge
Genel Yayın Yönetmeni: Fahri Aral
Yayın Yönetmeni: Erkan Kayılı
Yayın Danışmanı: Ahmet İnsel
Yayın Kurulu:
Fahri Aral, Murat Belge, Tanıl Bora, Murat Gültekingil,
Ahmet İnsel, Erkan Kayılı, Ümit Kıvanç
Tuğrul Paşaoğlu, Mete Tunçay
Görsel Tasarım: Ümit Kıvanç
Kapak İllüstrasyonu: Gürcan Özkan
Dizgi: Remzi Abbas
Sayfa Düzeni: Filiz Burhan
Baskı: Şefik Matbaası (iç) / Ayhan Matbaası (kapak)
İletişim Yayıncılık A.Ş. • Cep Üniversitesi 135 • ISBN 975-470-381-7
1. Basım: İletişim Yayınları, Aralık 1993
© İletişim Yayıncılık A.Ş., 1993
Klodfarer Cad. İletişim Han No.7 34400
Cağaloğlu İstanbul, Tel. 516 22 60 - 61 - 62

Önsöz

Günümüzde bilgi bir yandan en önemli değer haline gelirken diğer yandan da artan bir hızla gelişiyor, çeşitleniyor. Ama katlanarak büyüyen bilgi üretiminden yararlanmak, özellikle gündelik yaşam kaygılarının baskısı altında, zorlaşıyor. Her şeye rağmen bilgiye ulaşma çabasını sürdürenler için de imkânlar pek fazla değil.

Ayrıca, özellikle Türkiye gibi ülkelerde bir konuda kendini geliştirmek ya da sırf merakını gidermek için herhangi bir konuyu öğrenmek isteyenlerin şansı çok az. Üniversitelerimiz, toplumumuzun yetişkin bölümüne katkıda bulunmak için gerekli imkânlardan yoksun.

Cep Üniversitesi kitapları işte bu olumsuz ortamda, evlerinde kendilerini yetiştirmek, otobüste, vapurda, trende harcanan zamandan kendileri için yararlanmak isteyenlere sunulmak üzere hazırlandı.

20. yüzyıl Fransız kültür hayatının en önemli ürünlerinden olan, bugün yaklaşık 3000 kitaplık dev bir dizi oluşturan "Que sais-je" (Ne Biliyorum) dizisini İletişim Yayınları Türkçe'ye kazandırıyor.

İletişim'in Cep Üniversitesi, bu büyük diziden seçilmiş , Türkiyeli okurlar için özellikle ilgi çekici olabilecek eserlerin yanısıra, Avrupa'nın başka yayınevlerinin benzer bir çerçevede yayımladığı kitapları da içeriyor.

Ayrıca Türkiye'nin siyaset, kültür, ekonomi hayatıyla ilgili konularda özel olarak bu dizi için yazılmış telif eserler "üniversite"nin "öğrenim programı"nı tamamlayacak.

Cep Üniversitesi'nin her kitabı alanının öndegelen bir uzmanı tarafından yazıldı. Kitaplar, hem konuya ilk kez eğilen kişilere hem de bilgisini derinleştirmek isteyenlere seslenebilecek bir kapsam ve derinlikte. Bilginin yeterli ve anlaşılır olması, temel kıstas. Cep Üniversitesi kitaplarını lise ve üniversite öğrencileri yardımcı ders kitabı olarak kullanabilecek; öğretmenler, öğretim üyeleri ve araştırmacılar bu kitaplardan kaynak olarak yararlanabilecek; gazeteciler yoğun iş temposu içinde çabuk bilgilenme ihtiyaçlarını Cep Üniversitesi'nden karşılayabilecek; çalıştığı meslek dalında bilgisini geliştirmek isteyen, evinde, kendi programlayabileceği bir mesleki eğitim imkânına kavuşacak; ayrıca, herhangi bir nedenle bir konuyu merak eden herkes, kolay okunur, kolay taşınır, ucuz bir kaynağı Cep Üniversitesi'nden temin edebilecek.

Cep Üniversitesi kitapları sık aralıklarla yayımlandıkça, benzersiz bir genel kültür kitaplığı oluşturacak. İnsan Hakları'ndan Genetik'e, Kanser'den Ortak Pazar'a, Alkolizm'den Kapitalizm'e, İstatistik'den Cinsellik'e kadar uzanan geniş bir bilgi alanında hem zahmetsiz hem verimli bir gezinti için ideal "mekân", Cep Üniversitesi.

İLETİŞİM YAYINLARI

İçindekiler

GİRİŞ 9

I. BÖLÜM
Osmanlı Devleti'nde Yargı Örgütü 18
Teokratik Dönemde Osmanlı Yargısı 20
Yarı Teokratik Dönemde Osmanlı Yargısı 34

II. BÖLÜM
Kadılık 43
Kadının Yetki Alanı Olarak Kaza 43
Kadının Görevi 46

III. BÖLÜM
Kadılık 58
Kadılığı Tayin (Atama) 58
Kadının Özlük İşleri 70
Kadıların Terfii 74
Kadının Sorumluluğu 75

IV. BÖLÜM
Kadının Uyguladığı Hukuk 79
Şeriat 79
Örfi ve Kanuni Hukuk 81

V. BÖLÜM
Kadılık Kurumunda Özel Durumlar 84
Özel Kadılıklar 84
Kadılık Kurumunda Kural Dışı Oluşumlar 92

SONUÇ 94

EKLER 101

BİBLİYOGRAFYA 108

Tecahül eyledin ey merd-i ârif,
Sual ettİn, cevabını bilürken;
Gel insaf eyle ne itsin kazasker
Efendi, hatt-ı sultani dururken.

Rumeli Kazaskeri
Bostan-zade

(*) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, TTKY , s. 69

Bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi; Osmanlılarda da adalet, devletin temel direklerinden biri olarak kabul edilirdi. Adalet olmadan, devletin payidar olamayacağı, hiç eskimeyen bir özdeyiş olarak yüzyıllarca dillerden düşmemişti. Bu inanç, günlük yaşantının deneyimlerinden çıkartılan bir sonuç olduğu kadar; İslâmiyetin koyduğu tanrısal kuralların da bir gereğiydi. Çünkü, Kur'ânı Kerim'de: "Şüphe yok ki Allah, adaleti, lûtuf ve keremde bulunmayı ve yakınlara, ihtiyaçları olan şeyleri vermeyi emreder ve çirkin olan, kötü görünen şeylere haksızlığı nehyeder"[1] buyurulmuş ve Hz. Muhammed de bir hadisinde: "Bir saat icrayı adalet, altmış yıllık ibadetten daha hayırlıdır" diyerek adaleti kutsayarak övmüştü. Böylece; İslâmda en kutsal kaynaklardan desteklenen adalet, Halife Ömer'e ait olduğu söylenen ünlü; "Adalet Mülkün Temelidir" sözüyle, bütün Müslümanların kalplerinde ve akıllarında yerleşen, vazgeçilmez bir ideal haline gelmiştir.

Ancak şunun hemen belirtilmesi gerekir ki; İslâmiyette adalet, yalnızca övülen ve ideallerde yaşayan bir davranış biçimi olarak da kalmış değildir. İslâmiyette adelet, insanların ve özellikle hakim sınıfın ve idare edenlerin kesinlikle uymaları gereken bir davranış ve düşünce biçimidir. Adaletle hareket etmeyen, adil olmayan ve kendisinden beklenen adaleti göstermeyen kimseler, dince suçlu bulunan ve ebedi cezaya müstahak olan kişiler olarak kabul edilmişlerdir. Öyle

1 *Sosyal Açıdan İslâm Tarihi (Hz. Muhammed ve İslâm)*, Abdülbaki Gölpınarlı, s. 275.

ki, Hz. Muhammed'in ünlü: "Hüküm verenlerin iki bölüğü cehennemdedir, bir bölüğü cennette. Gerçeği bilen, ona göre hüküm veren cennettedir; Gerçeği bildiği halde bile bile zulmedenle bilgisiz hüküm veren cehennemdedir"[2] hadisi haksızlığa yönelebilecekler için kesin bir engel teşkil etmiş olduğu gibi: Bu korkunç tehdidin etkisinde kalan bazı inanç sahibi Müslümanlar; adalet dağıtımında bir yanlışlık yapabilmek endişesiyle, adalet işlerinde görev almaktan kaçınmak durumunda bile kalmışlardır.[3] Çünkü İslâmiyete göre adalet; ona uyulduğunda, ona uyanlara cennetin müjdelendiği ebedi bir mutluluk sebibi ve ancak uyulmadığında; uymayanlar için korkunç azapların ve cezaların hazırlanmış bulunduğu tehlikeli ve son derece sorumluluğu olan bir duygu ve bir görev olarak kabul edilmiştir.

Bütün bunlara karşı; İslâmiyette adalet, karşılık beklemeden yani; fisebilillâh ve bilâ ivaz yerine getirilen bir görev durumundadır. Adalet, Allah öyle istediği için uygulanır. Adaletin karşılığı, onun ancak, Allah katında makbul olunmasındadır. İşte bunun içindir ki; "İslâm fıkhında, kadılık yüksek bir mevki ve mertebe kabûl edilmiş ve, içlerinde zengin olanların beytülmâlden (hazineden) ücret alamayacakları tasrih olunmuştur."[4] Çünkü adaletle davranılmış olması insana Allah katında öylesine büyük ve öylesine muhteşem lûtuflar bahşeder ki, bunlar adaletli olmanın beklenebilecek karşılığından kat kat üstün mükâfatlardır. Nitekim Hz. Peygamber'in adaletle ilgili başka bir hadisinde: "Halkın başına geçip emretmek nedir? İsterseniz söyleyeyim size: Bu işin evveli kınanmaktır, sonra nâdim olmaktır; en sonunda da, kıyâmet gününde azap çekmek var; ancak adaletle muamele edenler müstesnâ"[5] diyerek adil insanlara bu büyük mükâfatları müjdelemiştir. Yani kısaca: "Nefis ve hevâsı ile

2 Gölpınarlı, *a.g.e.*, s. 278.

3 *İslâm Ansiklopedisi*, Kadı Maddesi, Ebûl'ulâ Mardin, c. 6, s. 45.

4 Mardin, *a.g.e.*, s. 45.

5 Gölpınarlı, *a.g.e.*, s. 278.

mücâdelede bulunarak, hakkı yerine getiren ve davalarda akrabâsının, dostlarının ve yabancıların mürâcaatlarına, ısrar ve ricâlarına aldırmayıp, sabır ve mukavemet gösteren ve söğüp-sayılmadan aslâ çekinmeyip, hak yolunda kurban olmaya katlanan kimsenin şehâdet mertebesine eriştiği kabul edilir."[6]

İşte İslâmiyette adalete böylesine önem verilmiş olması; bütün İslâm devletlerinin, teoride de olsa, adalet üzerine kurulduklarını iddiaya ve bu yolda propagandada bulunmalarına sebep olmuştur. Her İslâm devleti, devlet işlerinin "adalet üzre" sürdürüldüğünü ya da yürütüleceğini beyan ve savunmak zorunda kalmıştır. Osmanlılar da, tâ devletlerinin kuruluş aşamasından itibaren; devletin adaletle payidar olacağı propagandasını sürdürmüş ve teb'alarının böyle bir beklenti içinde bulunmalarını hazırlayacak davranışlara önem vermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin, diğer İslâm devletlerinde de olduğu gibi; adalet konusunda gösterdiği veya göstermeyi taahhüt ettiği bu olumlu davranışlar sonunda; ülkesinde yaşayan insanlar için adalet, vazgeçilmez bir koşul haline gelmiştir. Adaletsiz bir devletin var olamayacağı ve devamının mümkün olmadığı görüşü Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren teb'asının vicdanına iyice yerleşmiştir. Halk için güçlü devlet, adalet dağıtan devletti; büyük padişah ise; adil olan padişahtı.

İslâmiyetin ve Osmanlı Devleti'nin adalete vermiş olduğu bu olağanüstü önem sebebiyle halk, türlü dertlerinin ve çaresizliklerinin, o çağın zor koşullarının içindeki, kurtuluşunu daima adaletin hüküm sürdüğü ya da adaletin hüküm süreceği ideal bir siyasi organizasyon içinde aramıştır. Onun için, Osmanlı Devleti'nin Müslüman halkı, dinî menkıbelerin bir adelet altın çağı olarak anlattığı Halife Ömer çağının özlemiyle heyecanlanmış ve padişahlarından da kendisine öyle bir çağ yaratmasını beklemiştir. Çünkü halk için adalet; yal-

6 Mardin, *a.g.e.*

nızca haklının hakkını alabileceği bir devlet organı değil, aynı zamanda mutlu bir hayat sürmenin koşullarını hazırlayan, sihirli ve gerçekleştirilmesini devlete Allah'ın emrettiği, kutsal bir olguydu. Çünkü halk adalet kavramı içinde; kendisine yaşama zevkini verecek, problemlerini sona erdirecek bir tılsım buluyor ve onda, devletin baskılarına karşı bir sığınak tasavvur ediyordu. Açlığı, yoksulluğu ancak adalet ortadan kaldırabilir ve en şedit hükümdarların gazabından onları yalnız adalet koruyabilirdi. Halkın en hoşlandığı haberler adaletle ilgili olanlar, en çok dinlemekten zevk duyduğu hikâye ve menkıbeler ise adaletin gerçekleştiğini anlatanlardı. Bu hikâyeler ve efsaneler halkın günlük yaşantısında onlara bir ümit ve bir teselli kaynağı oluyordu.

Örneğin; Osmanlı Devleti'nin en şedid ve gazabından en çok korkulan padişahlarından biri olan Yıldırım Bayezit: "... Sarışın parlak sakallı, oldukça boylu, semiz, çatık kaşlı ve heybetliydi. Öfkeli ve kibirli olması sebebiyle de Yıldırım diye meş'ur olmuştu. Yiğitliği, kızgınlığı, kuvveti, halk dilinde yer etmişti."[7] Ama; "Peygamberin düzenine bağlı, adaleti ve yardımı seven, çalışkan ve halkı her yönden kollayan ünlü bir padişahtı."[8] "Günün birinde Bursa'da Ulucami'nin inşasını murat etti ve inşaata başlayarak kısa zamanda bitirtti. Ancak ne var ki; caminin yapıldığı alanın tam ortasında yoksul bir kadının evi vardı. Kadın bu evinin yıkılmasına izin vermediği gibi satışını da kabul etmediği için o ünlü Yıldırım Bayezit, adalet duygusu sebebiyle, kadını buna zorlayamadı. Ve böylece Ulucami'in ortası yapılamadı. Ve yirmi kubbeli bu mehteşem eser, o yüzden, her tarafı kapalı ve ancak orta yeri kubbesiz bir cami olarak kaldı." Halk arasında, Bursa Ulucami ortasındaki açıklığın bu olduğu söylenir dururdu.[9] Böyle hikâyeler, halkın hoşuna gidiyor ve böylesine etkileyici adalet gösterilerinin tesiriyle devletine ve padişahına daha

7 *Duru Tarih*, Bostanzade Yahya, Çev. Necdet Sakaoğlu, s. 43.

8 Bostanzade Yahya, *a.g.e*, s. 48.

9 Bostanzade Yahya, *a.g.e.*, s. 49.

bir sıcaklık ve ümitle bağlanıyordu.

Aslında, Osmanlı Devleti'nin mutlak monarşi ile yönetildiği zamanlarda olduğu gibi; devlet teb'asından çok kısıtlı haklara sahip olduğu yönetim sistemlerinde, devleti temsil eden gücün adalet anlayışı, halk için olağanüstü önem taşır. Roma hukukundan gelen: "Adalet, herkese kendi hakkını vermek hususunda kat'i ve devamlı bir iradedir"[10] şeklindeki adalet tanımı, bu halk için fazla bir anlam ifade edemez. Çünkü halk için önemli olan adaletin dağıtımından çok; adalet dağıtmakta olan üstün gücün haktan ne anladığı ve hakkın sınırlarını ne kadar genişlikte tuttuğu hususudur. Çünkü halk yani teb'a, ancak bu tanınan hakkın içeriğine göre mutlu ya da mutsuz olacaktır.

Osmanlı devlet sisteminin kendine has özellikleri vardır: "Bu sistemde devlet, toplumsal uzviyetten doğma değil, onun üstüne oturmuş bir kapak gibidir. Kapak kalkabilir, yuvarlanabilir, yerine başka bir kapak zorla gelip oturabilir, böyle olduğu halde toplum bana mısın demez. Onun için bu Doğu despotizmlerinde halk, devletle ilgili değildir. Ona karşı hakları ve iradesi yok. Onca devlet, ister şu dinastinin, ister bu dinastinin elinde olmuş, bir fark etmez."[11] Böylesine toplumdan kopmuş ve onun üstünde toplumun rıza ve iradesi olmadan oturmuş bulunan siyasi güç aslında hiçbir şeyle bağlı olmayıp, hiçbir kimseye hesap verme durumunda da değildir. Halkın ve köylünün, "tam hürriyeti yok, hakları da yok siyasi anlamda. Örneğin kendi isteğiyle yer değiştiremez, kendi isteğiyle çiftçilikten vazgeçemez, kendi isteğiyle tarım usulünü değiştiremez."[12] Bu sebeple siyasi özgürlüğü olmayan ve eşitsizlik ilkesi üzerine kurulmuş bulunan devlet teb'asının, devletten bir hak talep etmesi sözkonusu da olamaz. Teb'a için hak ancak devlet gücünü temsil eden kimselerin, ona verdikleri lütuflardan ibarettir. İşte bu sebepledir

10 *İnstitutions*, -Justinianus-, Çev. Dr. Ziya Umur, s. 1.

11 *Türkiye İktisat Tarihi*, Prof. Dr. Niyazi Berkes, c. I, s. 69.

12 Berkes, *a.g.e.*, c. I, s. 53.

ki mutlak monarşi rejimlerinde hak arama yerine adalete sığınma sözkonusudur. Çünkü hakları pek kısıtlı olan ve mevcut olan haklarının ise hiçbir teminatı olmayan; sınıflaşmış ve sınıflar arasındaki eşitsizlik üzerine kurulmuş bulunan, Osmanlı Devleti gibi, Doğu despotizmlerinde; halkın sığınabileceği tek şey olarak, adalet duygusu ve düşüncesi kalmaktadır. İşte büyük dinlerin doğumyerlerini etkileyen bu olgu[13] aynı zamanda despotizmde halkın dinî duygulara olan güçlü bağlılığını da açıklayacak niteliktedir. Bu dine bağlılık, giderek adalet duygusunun doğmasına ve adaletin dinî ilkelere göre oluşmasına sebep olmaktadır. Çünkü güçlü yöneticinin ve yönetici sınıfın; halkın haklarının yegâne teminatı olan adalet duygularının oluşup güçlenmesinde başlıca etken; onların dinî inanç ve bağlı oldukları din ilkeleridir.

Açıklanan bu duruma paralel olarak, adalet duygusu, tabiî ki bir hakkın teslim edilmesi amacından daha geniş kapsamlı olacak ve daha çok unsuru içerir bir nitelik kazanacaktır. Osmanlı Devleti'nin mutlak monarşi döneminde de adalet yalnızca bir hak verme işlemi değil, fakat; devletin en iyi şekilde idare edilmesi ilkesi durumuna gelmektedir.

Bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de adalet duygusu, içeriğini İslâm dininin koyduğu ahlâk ilkelerinden alıyordu. Daha önce de belirtildiği gibi; Osmanlı Devleti'nin halkı için olduğu kadar, yöneticileri açısındarı da adalet ideali, asr-ı saadetin yani İslâm dünyasının Hz. Muhammed'in yaşadığı çağlarda var olan; Gönüllerde yaşayıp uygulanan adalet anlayışıydı. Bu adalet anlayışı: Peygamber'in hadislerinden, Sahabe'nin ve özellikle İslâmda bir adalet timsali olan Halife Ömer'in menkıbelerinden oluşan bir ahlâk, fazilet ve hoşgörü yumağı şeklindeydi.

Yüzyıllar içinden süzülerek gelen bu adalet anlayışını daha net bir şekilde tesbit edebilmek için, Halife Ömer'in sa-

13 *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, Halide Edip Adıvar, Yücel Dergisi, s. 5

vaşa yolladığı ordu kumandanlarına verdiği ünlü talimatını okumak yeterli olabilir. Halife, komutanlarına şöyle seslenıyordu: "Ey nâs, size harfi harfine riayet etmeniz gereken on tavsiyede bulunuyorum: Kimseyi aldatmayınız, hırsızlık yapmayınız, kimseye hainlik yapmayınız, kimseyi hadım etmeyiniz, çocukları, ihtiyarları, kadınları öldürmeyiniz; hurma ağaçlarını ne yakınız ve ne de kabuklarını soyunuz; meyva ağaçlarını kesmeyiniz, ekili tarlaları harap etmeyiniz; yiyeceğiniz kadardan fazla koyun, sığır, deve öldürmeyiniz. Başları yuvarlak traşlı keşişler göreceksiniz, kılınçlarınızla başlarına hafifçe dokunup geçiniz; hücrelerine çekilmiş târik-i dünyalarla karşılaşacaksınız, Tanrıya olan adaklarını yerine getirebilmeleri için onlara ilişmeyiniz."[14] Halifenin bu talimatıyla insanlara verdiği mesajda onlara; hoşgörü, dürüstlük, şefkat tavsiye ettiği ve onları açgözlülük, savurganlık, hırs ve zulümden men ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Yönetenler yönünden unsurları böylece saptanan adalet duygusunun; idare edilenler yönünden de aynı olduğu söylenebilir. Nitekim; adalet konusunda yazılmış olan eserlerin incelenmesinden, halkın da hükümdarlarından aşağı yukarı aynı şeyleri istediği kolaylıkla tesbit edilebilmektedir. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından itibaren okullarında ders kitabı olarak okutulan şair Sadi'nin kitaplarının incelenmesi bu konuda bize güzel bir belge oluşturmaktadır. Sadi, Bostan isimli ünlü eserinin; (Adalet ve Hükümdarlığa Dair) bölümünde yöneticilere şöyle seslenmektedir: "Evet padişahım, sen ibadetle yüzünü Tanrı eşiğine koy. Çünkü doğruların gittiği ana yol budur. Eğer kul isen sultanlık tacını başından çıkar, yüzünü bu kapıya sür. İbadet ederken hükümdar libası giyme: Yoksul bir derviş gibi yalvarıp yakar. Yüce Tanrının tapısında, zenginin karşısındaki fakirler gibi inle. De ki: Tanrım, sensin zengin. Yoksulları besleyen kudret sahibi sensin. Ben memleketler alan, emirler veren bir padişah değilim, bu dergâhın yoksullarından biriyim. Senin lûtufkâr

14 *Tarihde Garip Olaylar*, Max Kemmerich, Çev. Behçet Necatigil, s. 64.

elin yâr olmadıktan sonra benim elimden ne gelir? Yarabbi, sen beni hayra, iyiliğe muvaffak kılmazsan benim kime ne hayrım dokunur. Padişahım, gündüz padişahlık edersen, gece dilenciler gibi yana yakıla dua kıl. Başı yüce kimseler hizmetine bel bağlamışlar; öyleyken senin yüzün ibadet eşiğinde. Böyle, Tanrının hakkını eda eden bir kul, kullar içinde ne güzel bir efendidir."[15] "Muhtaç olan yoksulları koru; zira padişah, halkın sayesinde taç taşımaktadır. Zaten halk köke benzer, sultan ağaca... Ve ağaç, kökünden kuvvet alır, evlâdım. Şu halde halkın kalbini yaralamamaya gayret et. Yoksa kendi kökünü kazımış olursun. Doğru bir yol mu istiyorsun? İşte âbitlerin yolu. Bu yol ümitle korkudan ibarettir. İnsan iyilik ümidi ve kötülük korkusu dolayısıyla aklın gereğini benimser. Bir padişahta bu iki şey olunca onun saltanat ülkesinde sığınacak yer bulabilirsin. Çünkü o hükümdar, Tanrının lûtfunu umarak, kendisine ümit bağlayanlara lûtfeder; ve saltanatına bir zarar geleceğinden korkarak, kimsenin zararını hoş görmez... Memleket halkının kalbini harap eden padişah, memleketin bayındır halini ancak düşünde görür... Halkı zulüm içinde öldürmek doğru değildir. Çünkü o, saltanatın sığınağı ve dayanağıdır. Köylüye kendin için riayet etmelisin: Gönlü hoş edilen bir işçi daha çok iş yapar. Nihayet kendisinden fazlasıyla iyilik gördüğün kimseye fenalık etmen insanlık değildir."[16] "Tüccarları ısırıp zehirleyen bir padişah, şehir halkına ve orduya karşı iyilik kapısını kapamış sayılır."[17] "Şeriat birinin ölümüne fetva verdiği takdirde onu öldürmekten asla çekinme. Ama çoluk çocuk sahibi olduğunu biliyorsan onları esirge ve rahat yaşat. Kabahat o zalimindir. Karısının, zavallı çocuğunun ne günahı var? Vücudun kuvvetli, askerin çok olsa bile, ortada bir sebep yokken düşman memleketine saldırma. Çünkü düşmanın olan hükümdar yüksek bir kaleye ka-

15 *Bostan*, Sadi, Çev. Hikmet İlaydın, s. 19.

16 Sadi, *a.g.e.*, s. 21-22.

17 Sadi, *a.g.e.*, s. 23.

çar, zararını günahsız ülkesi çeker."[18] "Tebaa ağaca benzer. Eğer beslersen dostların gönül muradınca meyvasını yersin. Merhametsizce onun kökünü kazıp dalını budağını kesmemelisin. Kendine yazık eden cahil adamdır."[19] İşte bütün bunlardan anlaşıldığı gibi; bütün İslâm devletlerinde olduğu üzere, Osmanlı Devleti'nde de adalet; insanlara, hoşgörülü, mütevazi, dürüst ve şefkatli olmaya ve açgözlü, savurgan, hırslı, zalim ve müstebit olmamaya yönlendirmeyi amaçlayan kutsal bir duygular yumağı olarak görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde bu adalet anlayışı, adalet örgütünün oluşmasını da etkilemiş ve Osmanlı adalet örgütünün belkemiğini teşkil eden kadılığın bir yargılama makamı olduğu kadar, onun aynı zamanda, Osmanlı idare birimlerinin en önemlisi olan Kaza İdaresi'nin yöneticisi olmasını da gerekli kılmıştır.

18 Sadi, *a.g.e.*, s. 38.

19 Sadi, *a.g.e.*, s. 40.

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI DEVLETİ'NDE YARGI ÖRGÜTÜ

Osmanlı Devleti, İslâm dinini benimsemiş, İslâmî bir devletti. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin bütün örgütlerini, bu arada adalet örgütünü de, İslâmî esaslara göre kurup yürüteceği tabiî idi. Onun için, Osmanlı Devleti'nin adalet örgütü, kendisine has bir iki özelliği dışında hemen hemen tamamiyle İslâmi esaslara göre düzenlenmiş bulunuyordu.

Kur'an-ı Kerim, Nisâ suresinde: "Ey inananlar, Allah için, daima adâleti yerine getirin ve adâletle tanıklıkta bulunun, hattâ kendi aleyhinize, yahut anayla babanın ve yakınların aleyhine bile olsa; çünkü Allah ikisini de sizden daha ziyâde tesahüp edendir; sizden daha fazla koruyandır; adâleti icra ederken de nefsinizin dileğine uymayın; bir tarafı gözeterek hüküm verir, yahut birinden yüz çevirirseniz, bilin ki Allah, şüphe yok, yaptıklarınızın hepsinden haberdâr olandır" buyurduğu için[20] İslâmda doğrulukla hüküm vermek, Allah'a imandan sonra, farizelerin en kuvvetlisi ve ibadetlerin en iyisi sayılagelmiştir.[21] Bu bakımdan İslâm Dinini benimsemiş bütün devletlerde olduğu gibi, Osmanlılarda da yöneticiler, adalet dağıtımını en önde gelen görevlerinden biri olarak kabul etmiş ve yine bu sebeplerle örgütlerini bu önemi gözönünde tutarak kurmuşlardır.

Mutlak monarşilerde, teokrasinin gereği olarak devlet başkanı olan hükümdar, devletin en yüksek ve en genel

20 Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, s. 264.

21 Mardin, *a.g.e.*

velâyet, yani emir ve kumanda sahibi bulunduğundan; O, halkın mutlak velisi ve hamisi durumundadır.[22] Bu bakımdan İslâm devletlerinin diğerlerinde de olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de, padişah devletin bütün güçlerini kendisinde toplamış ve hakimiyetin kendisinden doğduğu yarı kutsal bir varlık durumunda bulunuyordu. Bunun için, devlette adalet dağıtımının sorumlusu ve bu konuda Allah'a karşı hesap verme durumunda bulunan da sultandan başkası değildi. Çünkü İslâm esaslarına göre devlet reisi, halka adalet dağıtımıyla görevli bulunuyordu. Çünkü O, cismanî ve ruhanî bütün kuvvetlerin temsilcisi olup Peygamber'in de vekili durumundaydı.

Nitekim, İslâmiyetin ilk yıllarında Hz. Muhammed de devlet başkanı ve Allah'ın elçisi sıfatıyla adalet tevziinin sorumlusu olarak davranmış ve bu sıfat ve sorumlulukla halkın ve Müslümanların uyuşmazlıklarını halletmeye çalışmıştır. Ancak ne var ki; İslâm Devleti giderek büyüyüp, genişledikçe artık tek bir kişinin adalet dağıtımı ve uyuşmazlıkları çözmeye çalışması mümkün olmadığından; adalet işlerinde bazı yardımcıların görevlendirilmesi zorunlu hale gelmiştir. İşte bu zorunluk ve bu belirtilen şartların oluşması sebebiyledir ki İslâm devletlerinde adalet örgütleri gerçekleştirilmiş ve yine bu sebeplerle ve bu şartlara uygun olarak bu örgütler gelişip güçlenerek devlet için çok önemli bir kurum haline gelmişlerdir.

Adalet örgütünün Osmanlı Devleti'ndeki gelişmesi diğer İslâm devletlerinin adalet örgütlerinin gelişmelerine benzerlik göstermekte ise de; Osmanlıların tarih içindeki yerleri ve ülkelerinin konumu itibariyle bu gelişme bazı farklılıklar göstermektedir. Teokratik dönemlerinden, yarı teokratik döneme doğru gelişen Osmanlı Devleti'nin bu özelliği; onun adalet örgütünün yapısı üzerinde de etkili olmuştur. Bu bakımdan Osmanlılarda adalet örgütünün incelenmesinin de devlet yapısının gelişimine uygun olarak: Teokratik ve Yarı

22 *Esas Teşkilât Hukuku*, Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, c. I, s. 75.

Teokratik dönemler içinde yapılması gerekmektedir.

I. Teokratik Dönemde Osmanlı Yargısı

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan; 1839 tarihinde ilân olunan Gülhane Hattı'nın okunmasına kadar olan devresi teokratik bir özellik göstermektedir. Bu devrede Osmanlı Devleti, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, devletin bütün gücü ve yetkilerinin kendisinde toplandığı, mutlak yetkileri haiz ve Sultan veya Padişah denilen bir devlet reisinin, yönetimi altında bulunuyordu. Bu devlet reisi yani sultan, yetkilerini ve iktidarını doğrudan doğruya Tanrı'dan aldığı için, iktidarı dinî nitelikte olan ve bu sebeple de hiçbir insanî güce hesap vermek zorunda olmayan kimseydi. Osmanlı Devleti'nin bu sözkonusu teokratik döneminde: Devlet için hükümdarın ayrı bir hukukî varlık, bir hukukî şahsiyeti sözkonusu olmamaktadır. Zira insan camiası, ülke ve üstün iktidar gibi unsurların sahibi ve maliki hükümdardır.[23] Ve bu hükümdarın teokratik esaslara göre görevi: Şeriatın icaplarına riayetten, İslâmî prensipleri hakim kılmaktan ibarettir.[24] İşte bu sebepledir ki; Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Gülhane Hattı'nın okunmasına kadar olan devresinde adalet dağıtımı görevi de bizzat hükümdarın yetki ve sorumluluğu içinde bulunuyordu. Adalet dağıtımında görev alan diğer kurum ve kişiler bu görevlerini yerine getirirlerken, görev ve yetkinin esas sahibi olan hükümdar adına iş gören kimseler durumundaydılar. Bu bakımdan teorik olarak; hükümdar, kendisine vekâleten hareket eden bütün bu kurum ve kişilerin yapmış oldukları işlemleri bozabilir ve onların yerine kendi görüş ve kararını uygulayabilirdi. Diğer bütün işlerinde olduğu gibi hükümdarın davranışlarını, işlem ve eylemlerini sınırlayabilecek olan tek güç dinî esaslardan iba-

23 *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, Prof. Dr. Recai G. Okandan, s. 23.

24 Okandan, *a.g.e.*, s. 26.

retti. Ne var ki, yine teorik olarak, bu dinî esasları en iyi bilen kimse de konumu itibariyle Peygamber'in vekili ve halkın imamı olan hükümdardan başkası değildi. Fakat fiiliyatta hükümdar bu yetkilerini bizzat kendisi kullunmaz, bu yetkilerini ve görevlerini yardımcıları aracılığıyla uygulatırdı.

Hükümdarın adalet dağıtımı görevinin yerine getirilmesinde kendisine yardımcı olan başlıca kişi ve kurumlar: Vezir-i Azam, Şeyhülislâm, Müftüler, Kazaskerler ve Kadılar olarak sayılabilir. Adalet dağıtımında görev alan başlıca kurulları da Divan-ı Hümayun ve İkindi Divanları olarak göstermek mümkündür.

Şimdi bunları ayrı ayrı incelememiz gerekmektedir.

A) Vezir-i Azam - "Vezir-i Azam, padişahtan sonra devletin en büyük reisi ve hükümdarın mutlak vekili olduğundan onun sözü ve yazısı padişah iradesi ve fermanı demekti.[25] Padişahın iradesiyle ve onun takdir ve tayin etmesiyle göreve gelen vezir-i azam, yine padişahın iradesi ve takdiriyle bu görevden alınabilirdi. Vezir-i azam hakkında Fatih Kanunnamesi'nde şöyle deniliyordu: "Bilgil ki vüzera ve ümeranın vezir-i azam başıdır, cümlenin ulusudur, cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve malımın vekili defterdarımdır ve ol vezir-i azam nâzırdır ve oturmada ve durmada ve mertebede vezir-i azam cümleden mukaddemdir."[25] Bu hükümden de anlaşılacağı üzere vezir-i azam padişahtan sonra devletin en yetkili kişisi olup "Vekil-i Mutlak" sıfatıyla anılıyordu. Vezir-i azam, sırf padişahın şahsına ait bulunan kendisine halef tayin etmek vs. gibi yetkileri dışında bütün yetkilerini kullanmak hakkını ve yetkisini haiz bulunduğundan, padişahın en önemli görev ve yetkilerinden olan adalet dağıtımını da onun adına yerine getirme durumundaydı. İmparatorluktaki ilmiye tevcihleri, tayin, azil, katil ve terfiler onun tarafından yapılır; seferde olunmadığı zamanlarda; vezir, kazesker ve şeyhülislâm tayinleri de yine padişahın izniyle vezir-i azam

25 *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 113.

tarafından yerine getirilirdi. Kısaca vezir-i azam, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi padişahın sırf kendisine sakladığı yetkileri dışında, kural olarak, padişaha ait bulunan bütün yetkileri kullanma hakkına haiz bulunuyordu.

Şeyhülislâm - Şeyhülislâm: "Devletin teokratik bünyesi icabı hükümdarın ruhanî vazifelerinin ifasında yardım eden elemandı."[26] Kendisine sorulduğunda, devletçe yapılacak bir eylem veya işlemin İslâm ilkelerine uygun olup olmadığı konusunda görüş bildirmek görevi şeyhülislâma aitti. Bu konuda ilk önceleri müftülere danışılırken, Fatih; İstanbul'un fethinden sonra Celâlzade Hızır Bey'i bu makama tayin ederek şeyhülislâmlık teşkilâtını kurmuş oldu. Şeyhülislâmlık Osmanlılarda adli yönden bir karar makamı değil fakat bir mütalâa makamı durumundadır.

Divan-ı Hümayun - Padişahın adalet dağıtımı görevinde kendisine yardımcı olan kurumlardan en önemlisi Divan-ı Hümayun isimli yüksek heyettir. Divan-ı Hümayun, devlet işlerinden birinci derecede sorumlu olan bir organdı. Fatih zamanına kadar padişahın ve Fatih'den sonra da vezir-i azamın başkanlığında, Topkapı Sarayı'nın Kubbealtı mahallinde toplanırdı. Divanda vezir-i azamdan başka; kubbe vezirleri, kaptanpaşa, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, defterdar ve nişancı isimli üyeler bulunurdu. Fatih'ten önce divana başkanlık eden padişahlar, Fatih'in divana katılmama kararından sonra divan toplantılarına katılmayarak toplantıları, "Kasr-ı Adil" denilen özel bir yerde otırarak, divana katılanların göremeyeceği şekilde bir kafes arkasından izlemeye başladılar.

Divan-ı Hümayun, önceleri her gün toplanırken, sonradan, haftada dört gün toplanmakla yetinildi. Divanın toplanmadığı diğer günler ise; divan toplantılarını ve toplantılarda alınan kararları padişaha bildirmeye ayrıldı. Divan toplantılarının ve alınan kararların padişaha bildirildiği günlere de "arz günü" denildi. Toplantı günlerinde divan,

26 Okandan, *a.g.e.*, s. 26.

sabah namazından sonra içtima eder ve toplantıları öğleye kadar devam ederdi. Öğle vakti toplantıya son verilir ve divana katılan üyeler ile o gün divanda işi olan kimselere öğle yemeği verilmek suretiyle toplantı günü sonuçlandırılırdı. Divan toplantılarının en büyük özelliği herkese açık olmasıydı.

Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, Divanın başkanlığını yapan vezir-i azam, padişahın mutlak vekili durumunda olduğundan; teokratik devlet yapısı gereği; divanda son söz vezir-i azama aitti. Bu bakımdan Divan-ı Hümayun'un görevi daha çok bir danışma meclisi olarak düşünülmek gerekmektedir.

Divan-ı Hümayun, devlet katındaki çok geniş ve çeşitli görevlerini yerine getirebilmek için oldukça iyi yetiştirilmiş memurlardan oluşan güçlü bir kalem örgütüne sahip bulunuyordu. Bu güçlü Kalem Örgütü; 'Örfî-Yürütücü ve Askerî Daire', 'Maliye Dairesi' ve 'Adlî-Kazaî Daire' olmak üzere başlıca üç daireden oluşuyordu.[27] Bu kalem; Reis-ül Küttap ile onun yardımcısı durumunda bulunan Beylikçi isimli memurlar tarafından yönetilirdi. Divan toplantılarının tutanaklarının tutulması, toplantının gündemine göre gerekli hazırlıkların yapılması ve divanda alınan kararların gereğinin yerine getirilmesi için gereken işlemler hep bu kalem tarafından yürütülürdü.

Toplantı günlerinde divan, gerekli teşrifat ve merasim kurallarına uyularak toplandıktan sonra; divan üyeleri yerlerini alırlar ve bu arada divanda görevli bulunan diğer memurlardan; Reis-ül Küttap, Çavuşbaşı, Kapucılar Kethüdası ve Asesbaşı da mutat olan yerlerinde hazır bulunurlardı. Toplantı başladıktan sonra devlet işlerinin görüşülmesini müteakip davaların halline geçilirdi. Divanda müracaatı olan davacı ve davalılar çavuşbaşı ve kapukethüdası tarafından çağırılarak divana çıkartılır ve böylelikle dava başlardı. "Dava

27 *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Prof. Dr. Mustafa Akdağ, c. II, s. 78.

görülürken müddei ve müddealeyh (yani davacı ve davalı) kendi davalarını kendileri müdafaa ederlerdi."[28] Divanda taraflar dinlendikten sonra işin mahiyetine göre, dava Rumeli ve Anadolu Kazaskerine havale edilirdi. Divanda kazaî yetki esas olarak kazaskerler tarafından yürütüldüğünden davaları da onlar görürlerdi.[29] Ancak vezir-i azam gerek görürse kazaskerin gördüğü davaya müdahale edebilir ve davayı kendisi hallederek karara bağlayabilirdi. Rumeli Kazaskeri, Anadolu Kazaskerine göre daha üstün sayıldığından, genelde davaların halli vezir-i azam tarafından Rumeli Kazaskerine bırakılır ve ancak işlerin çok olması halinde Anadolu Kazaskerine de görev verilebilirdi. Buna rağmen işlerin bitirilememesi halinde ise davanın görülmesi ya başka bir güne ertelenir ya da vezir-i azamın konağında görülen ve İkindi Divanı adıyla anılan divana bırakılırdı.

Bu arada şunun da belirtilmesi gerekir ki; Divan-ı Hümayun'a doğrudan doğruya ve ilk mahkeme olarak başvurulabileceği gibi; kadıların halledemedikleri davaların görülmesi[30] ya da kadıların vermiş olduğu yanlış kararların düzeltilmesi için bir temyiz mercii olarak başvurulması da mümkün bulunuyordu.

İkindi Divanı - Osmanlı Devleti'nin teokratik döneminde, Osmanlı ülkesinde yaşayan insanların hukukî uyuşmazlıklarının çözümünde görevli olan kurullardan biri de "İkindi Divanı" ismiyle anılan kuruldu.

İkindi Divanı; Salı ve Perşembe günleri dışında; vezir-i azamın başkanlığında ve yine vezir-i azamın konağında toplanan bir kuruldu. Bu divana ismi, toplantı zamanının ikindi namazından sonra olması dolayısıyla verilmişti.

İkindi Divanı'nda, Divan-ı Hümayun'da vakit darlığı sebebiyle çözüme ulaştırılamayan ve padişaha arzına da gerek görülmeyen ve yine önemi itibariyle Divan-ı Hümayun'da

28 Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, s. 21.

29 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. II, s. 78.

30 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. II, s. 79 ve 406.

görüşülmesi şart olmayan uyuşmazlıklar incelenirdi. Eğer İkindi Divanı'nda incelenmekte olan bir dava; toplanan delillere ve işin sonradan anlaşılan mahiyetine göre çok önemli görülürse; o zaman İkindi Divanı'ndaki bu konuya ilişkin incelemeler kesilir ve iş Divan-ı Hümayun'a götürülürdü.

İkindi Divanı'nda görüşülen davaların görülmesi sırasında; usule göre, önce davacı ve varsa davalının dilekçeleri okunur ve bundan sonra da taraflar dinlenirlerdi. Tarafların diyeceklerini bildirmelerinden sonra; vezir-i azam işin mahiyetine göre ilgili memurlardan düşüncelerini sorar ve aldığı mütalâaları dinledikten ve üzerinde düşündükten sonra da konuyla ilgili olarak kendi kararını bildirirdi. Vezir-i azamın vardığı karar, davacının dilekçesinin arkasına yazılır ve dava, böylece sonuçlandırılırdı.

Yukarıda da belirtildiği üzere; yapılan incelemeler sonunda iş çok önemli görülürse Divan-ı Hümayuna yollanır ve eğer iş Divan-ı Hümayuna gönderilecek kadar önemli görülmemekle birlikte daha esaslı bir incelemeyi gerektiriyorsa; o zaman da uyuşmazlık kazaskerler ya da tarafların İstanbul'da oturmaları halinde İstanbul Kadısı'na havale edilirdi.

Kazaskerlik - Osmanlı Devleti'nde, yukarıda sayılan kişi ve kurumlardan sonra, adalet işlerinde en önemli makam; Kazaskerlik makamıydı. Daha açık bir anlatımla: Kazaskerlik, Osmanlılarda adalet işlerinin yürütülmesinden birinci derecede sorumlu bir makam durumundaydı. Kazaskerlerin, gerek kadıların tayinlerindeki görev ve yetkilerinin önemi ve gerekse de kadıların vermiş oldukları bazı kararların kazaskerlerce bir temyiz mercii sıfatıyla incelenmesinin mümkün bulunması ve ayrıca; yine kazaskerlerin, kadılar tarafından bakılıp da çözülemeyen karışık bazı davaları çözümleme görevlerinin olması sebebiyle; Kazaskerlik, bir bakıma, hem zamanımızın üst derece mahkemelerinin ve hem de Adalet Bakanlığının fonksiyonlarını yerine getiriyordu.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun ilk yıllarında bulunmayan kazaskerlik, ilk defa Sultan I. Murat zamanında ihdas

olunmuş ve Osmanlı Devleti'nin ilk kazaskerliğine de yine Sultan I. Murat tarafından Çandarlı Kara Halil isimli şahıs tayin olunmuştu. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesine kadar Osmanlı Devleti'nin adalet işleri bir tek kazaskerlikle idare edilmiş ise de; İstanbul'un alınmasından sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından, ikinci bir kazaskerlik daha kurulmuş ve böylece adalet işleri, biri Rumeli ve diğeri de Anadolu Kazaskerliği olmak üzere iki ayrı kazaskerliğin yönetimine bağlanmıştır.

Her ne kadar, kazaskerliğin görevlerinin belirlenmesinde bazı yazarlarca: "Askeri sınıfa ait dava, veraset ve sair şer'i ve hukukî muamelâtın kazaskerler vasıtasıyla görüldüğü"[31] hususu belirtilmekte ise de, bu konuda yanlış bir anlaşılmaya meydan verilmemesi için, kazaskerlerin yalnızca askerî konulardaki davalara bakmak gibi kısıtlı bir görevlerinin bulunmadığının belirtilmesi gerekir. Bilineceği üzere, Osmanlılarda "Askerî" sıfatı, mutlaka orduda görev almış bulunan kimseleri değil, fakat; devletten ücret alan yani devlet katında görevi bulunan kimseleri belirleyen bir sıfat olup, aşağı yukarı günümüzün memur sıfatını karşılar nitelikteydi. Bu bakımdan, kazaskerler için kullanılan bu "asker" sıfatından da onların resmi kişiler yani devlet memuru olduklarının ifade edilmek istendiği anlaşılmalıdır.[32]

Osmanlı devlet örgütünde kazaskerler, rütbe itibariyle vezirlere eşit durumda bulunuyorlardı. İlk zamanlarda vezir-i azamın padişaha arzı üzerine, padişah tarafından tayin olunurlarken 16. yüzyılın sonlarından itibaren şeyhülislâm tarafından ve ancak vezir-i azamın onayıyla tayin edilmeye başlamışlardı. Divan-ı Hümayun toplantılarında vezir-i azamın sol tarafında durmak gibi bir onur ve ayrıcalıkları olan kazaskerler; padişahın bizzat çıktıkları seferlerde de onunla birlikte sefere katılmak zorunda bulunuyorlardı. Keza yine seferde bulunulduğu sırada padişahla, onun da-

31 Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, s. 226.

32 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. II, s. 79.

vetini beklemeden görüşmek talebinde bulunmak gibi bir üstünlükleri de vardı. Usule göre; padişahın çıkmadığı sefere kazaskerler de katılmazlar ve sefer süresince padişahla birlikte başkentte kalırlardı. Kazaskerlerin katılmadığı seferlerde, savaş süresince, seferdeki ordunun adlî işleri; "Ordu Kadısı" ismi verilen bir görevli tarafından görülürdü.

Yukarıda belirtildiği gibi: Kazaskerlerin birisi; idarî-adlî, diğeri de kazaî yani yargısal olmak üzere, iki türlü görevleri bulunuyordu. Birincisi şimdiki Adalet Bakanlığının, ikinci de üst derece mahkemelerinin fonksiyonlarını anımsatan bu görevlerin daha iyi anlaşılabilmeleri için, bunların daha yakından ve ayrıntılı olarak incelenmeleri gerekmektedir.

Kazaskerlerin en önemli idarî-adlî görevleri; kadıların eğitim ve tayin işleriyle ilgili olanlarıydı.

Usule göre kazaskerler; kadı olmak isteyen medrese mezunlarının mesleğe alınmaları ve bunların ilerdeki bölümlerde ayrıntılarıyla açıklanacağı şekilde, mülâzemetlerini yani stajlarını tamamlamaları için gerekli işlemleri yürütür ve bu işlemleri denetlerlerdi. Keza yeni usule göre; bir süre kazalarda kadılık yaptıktan sonra yeniden tayinleri için İstanbul'a dönmüş bulunan eski veya mazul kadıların bir nevi meslek içi eğitimi niteliğinde olan; kadı nevbetlerinin düzenlenip denetlenmesinden de kazaskerler sorumlu bulunuyorlardı. Çünkü bilindiği üzere: Gerek kadı adayları ve gerekse de eski ve mazul kadılar bu nevbet süresi içinde bağlı oldukları kazaskerlerin konaklarında ve haftada bir gün yapılan toplantılara katılarak orada meslekî bilgi ve görgülerini arttırmak için çalışmak zorundaydılar. Bu kimseler; bağlı oldukları kazaskerlerce tutulan matlap isimli deftere isimlerini kaydettirirler ve böylece staj ve nevbetlerine başlarlardı. Keza mülâzemetlerini bitirenlerin tayinleri de yine kazaskerlerce yapılırdı.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki: Kadılardan Rumeli'de görev alacaklar; Rumeli Kazaskerince ve Anadolu'da görev alacaklar da Anadolu Kazaskeri tarafından tayin edilirlerdi. Yine usule göre: Gündelik gelirleri yüz elli akçe olan kadı-

lıklara yapılacak tayinlerle, gelirleri kırk akçeden fazla olan müderrisliklerden daha yüksek geliri olan kadılığa geçmek isteyenlere ait tayinler için, kazaskerlerin vezir-i azamın onayını almaları gerekiyordu. Bu konuda; ilerde kadı tayinlerinin açıklanması sırasında daha ayrıntılı bilgi verileceğinden şimdilik bu açıklamalarla yetinilecektir.

Kazaskerlerin kazaî yani yargısal yetki ve görevlerine gelince: Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi; Osmanlı Devlet örgütü içinde kazaskerlerin kazaî yani yargısal görevleri de çok önemliydi. Kazaskerler öncelikle; gerek Divan-ı Hümayun'da ve gerekse de Vezir-i Azamın İkindi Divanı'nda kendilerine vezir-i azam tarafından havale olunan davaları inceleyip bir karara bağlamakla görevli idiler. Bu görevlerinden başka; taşrada görülmüş olan ve Divan-ı Hümayun ve Vezir-i Azamın İkindi Divanı'na intikal etmeyen, ancak, kadıların çözümleyemediği karışık ve önemli davaları görüp karara bağlamak da kazaskerlerin görevlerine giriyordu. Kazaskerler birinci derecede bir mahkeme sıfatıyla baktıkları davaları; ya Divan-ı Hümayun ya da Vezir-i Azamın İkindi Divanı'nda görüp incelerlerdi. Bunun dışında kazaskerler, ayrıca kendileri de; özel bir divan kurup kendilerine intikal eden veya havale edilen davaları görme yetkisini haiz bulunuyorlardı. Salı ve çarşamba günleri dışında, kendi konaklarında topladıkları bu divanda; tıpkı vezir-i azamların ikindi divanları gibi; ikindi namazından sonra kuruldukları için bu divanlara da: Kazaskerlerin İkindi Divanı ismi verilirdi.

Bu arada hemen belirtilmesi gerekir ki: Kazaskerler yukarıda sayılanlar dışında kalan ve kadıların görevlerine giren davalara karışamazlar ve bu davalarla ilgili olarak kadılar ve mahkemelere emir ve talimat veremezlerdi. Ayrıca kazaskerler, kadılar tarafından verilen kararların temyiz mercii de değillerdi.[33] Kazaskerlerin yargısal yönden kadılara herhangi bir müdahaleleri sözkonusu olamazdı. Kazaskerlerin kadı-

33 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. II, s. 29.

larca verilen kararları inceleyip bu konuda bir temyiz mercii fonksiyonunu yerine getirmeleri ancak; şikâyet yoluyla Divan-ı Hümayuna intikal ettirilmiş bulunan davaların görülmesi sırasında; bu davanın incelenmesinin vezir-i azam tarafından kazaskere havale edilmesi yoluyla mümkün olurdu.

Ayrıca; İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılarıyla taşra kadılarının gördüğü ve taraflardan birinin isteği üzerine, vezir-i azama intikal eden davaların, istinafen yani yeniden incelenmesi için, vezir-i azamın konağında çarşamba ve cuma günleri yapılan ve "Huzur Murafaası" denilen toplantıların cuma günü olanına, kazaskerler de katılır ve burada bu itiraz edilmiş olan kararların incelenmesi ve gerekirse bozulup düzeltilmesi işinde görev alırlardı.

Tabiîdir ki; kazaskerlerin bu pek geniş çalışma alanlarında, görevlerini gerektiği şekilde yerine getirebilmeleri için güçlü ve kalabalık bir kalem örgütüne ve yetiştirilmiş memurlara ihtiyaçları bulunuyordu.

Bu memurlardan en önemlisi; kendilerine nâib veya şeriyatçı denilen memurdu. Bu memur, kazaskerin bir nevi vekili durumunda bulunuyor ve kazaskerin yokluğunda onun bütün görevlerini yerine getiriyordu.

Kazaskerlerin maiyyetlerinde çalışan diğer memurlar da şunlardı:

Kassamlar: Bu memurlar, kazasker tarafından el konulan terekeleri, onun adına idare eden kimselerdi.

Teskireci: Kazaskerin yazı işlerini yürüten ve divan zabıtlarını tutan ve diğer kâtiplerin başı olan memurlardı.

Ruznameci: Ruzname denilen günlükleri tutup, önemli olayları tesbit eden kimselerdi.

Matlapcı: Mülâzemete gelenlerin defterlerini tutan ve mülâzemet süreleri bitmiş bulunan kadılara yeni yerlerini belirleyip teklif eden memurdu.

Mektupcu: Kazaskerin yazışma işlerini ve özel kalemini idare ederdi.

Tatbikçi: Kazaskerin verdiği belgelere imzasını atarak

resmiyet veren görevliydi.

Kethüda: Kazaskerin bütün işlerinde kendisine yardımcı olan bir nevi kâhya durumunda bulunan görevliydi.

Muhzırlar: Bu memurlar, mahkemelere tarafları ve şahitleri çağırıp getirmekle görevli memurlar olup gerektiğinde taraf ve şahitler üzerinde zor kullanma yetkisine de sahip bulunuyorlardı.

Muhafızlar: Kazaskerleri korumakla görevli silâhlı kimselerdi.

Kanuna göre kazaskerlerin yirmi muhzır ve yirmi de muhafızı olması gerekiyordu.

Kazaskerlik memurlarının maaşları; kazaskerlikçe, kazaskerlik gelirlerinden ödenir ve yalnız muhzırlara bir maaş verilmezdi. Muhzırbaşı ve muhzırlar, yeni yerlerine tayin olunan kadılara bu tayini müjdelemekle de görevli olup, geçimlerini de bu müjde karşılığı yeni kadılardan aldıkları bahşişlerle sağlarlardı.

Görevlerine birer yıl için tayin olunan kazaskerlerin, haklarında herhangi bir şikâyet olmaması ve görevlerinde dürüst ve başarılı olmaları halinde; kendilerinin onurlandırılması için, görevleri bir ya da iki ay daha uzatılabilirdi.[34]

Kazaskerler kendi aralarında da yukarıda daha önce belirtilmiş olduğu gibi: Rumeli Kazaskeri ve Anadolu Kazaskeri olarak iki farklı unvan ve otoriteye sahip bulunuyorlardı. Kazaskerlerin Rumeli Kazaskeri veya Anadolu Kazaskeri olmaları; onların tayin usulünü olduğu kadar yetki ve görevlerinin genişliğini de etkileyen bir durumdu.

Kazaskerlerin görevli oldukları yerlere ve unvanlarına göre farklılıkları şöyleydi:

a) Rumeli Kazaskeri - Rumeli Kazaskerliği; Osmanlı Devleti'nin çok önemli makamlarından biriydi. Öyle ki; Rumeli Kazaskerliğinde bulunmuş olanların en kıdemlisi "Reisü'l-ulema" adıyla anılır ve pek yüksek bir itibara sahip olurdu.

34 *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 106.

Rumeli Kazaskerliğine tayin; 17. yüzyıl başlarına kadar vezir-i azam tarafından yapılırken 17. yüzyıl başlarından itibaren bu tayinler şeyhülislâma bırakıldı. Ancak şeyhülislâmın da bu tayinler konusunda, yine vezir-i azamın onayını alması gerekiyordu.[35]

Rumeli Kazaskerliğine, ancak İstanbul Kadılığı veya Anadolu Kazaskerliği gibi çok önemli adlî görevlerde bulunmuş kimseler tayin olunabilirlerdi. Çünkü Rumeli Kazaskerliği, pâye yani derece ve onur itibariyle Anadolu Kazaskerliğinden üstün tutuluyordu. Gerek Divan-ı Hümayun'da ve gerekse de Vezir-i Azamın İkindi Divanı'nda, şer'i ve hukukî konuların çözümü öncelikle Rumeli Kazaskerine bırakılır ve teşrifatta yani devlet protokolünde de Rumeli Kazaskeri, Anadolu Kazaskerinden önce gelirdi. Rumeli Kazaskeri; dersten mücaz yani diplomalı olup mansıp almak için kazaskerlerin dairelerinde mülâzemet eden müderris ve kadı namzetlerinin defterini tutturur ve sıraları geldikçe de bunların tayinlerini yapardı.[36]

Rumeli Kazaskerleri; Anadolu Kazaskerlerinden ayrıcalıklı olarak; mirî emlâk, Devlet İtibarı ve Hazine Çıkarlarıyla ilgili davalara bakmak yetki ve görevini de haiz bulunuyorlardı. Ayrıca yine Rumeli Kazaskerleri; Medine şehrindeki ve bu şehir dışındaki bütün vakıf emlâki üzerinde, mütevellilerinin ölümü halinde vakıfları denetleme yetkisine de sahip bulunuyorlardı.

Rumeli Kazaskerinin, Anadolu Kazaskerine göre yukarıda açıklanan ayrıcalıklı yetki ve görevleri; onun Anadolu Kazaskerine olan üstünlüğünün bir ifadesi durumundaydı. Ancak hemen belirtmek gerekir ki: Rumeli Kazaskerinin sayılan bu üstünlükleri dışında, Anadolu Kazaskerine göre yargısal bir üstünlüğü sözkonusu değildi. Her iki kazasker de yargı görevleri yönünden yani yargılama makamı olarak, birbirlerine eşit durumda bulunuyorlardı. Bu; Rumeli Ka-

35 Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, s. 159.

36 Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, s. 234.

zaskerine tanınan öncelikler, daha çok onun Anadolu Kazaskerliğinden önce kurulmuş olması gerçeğiyle açıklanabilir nitelikte idi.

Rumeli Kazaskerlerine tanınan ayrıcalıklardan biri de; görev süresi biten kazaskerin aynı yere birkaç kere ve mükerreren yeniden tayin olunabilmesiydi.

b) Anadolu Kazaskeri - Anadolu Kazaskerinin tayini de yine Rumeli Kazaskerinin tayin usulleriyle yapılırdı. Ancak Anadolu Kazaskerliğine; İstanbul Kadısı ve üst derecedeki Mevleviyet (Büyük Vilâyet) kadıları tayin olunabilirlerdi. Koçi Bey'in belirttiğine göre: "Bursa'dan Edirne'ye olur. Edirne'den İstanbul'a olur. İstanbul kadısının yolu Anadolu Kazaskeri olmaktır."[37] Yani, Anadolu Kazaskerliğine ancak, İstanbul ve Edirne kadıları ile İstanbul Kadılığı mazulleri tayin olunabilirdi.

Anadolu Kazaskeri; Divan-ı Hümayun ve İkindi Divanı'nda ancak işlerin çok olması halinde ve vezir-i azamın izniyle davalara bakabilirdi. Çünkü bu davalara bakmak, esas olarak, Rumeli Kazaskerinin görev ve yetkisi içinde bulunuyordu.

Anadolu Kazaskerlerinin Rumeli Kazaskerlerinden tek üstün yanı; Anadolu Kazaskerinin gelirlerinin diğerine göre daha çok olmasıydı. Ayrıca Anadolu Kazaskeri başkentte oturan gayrımüslimlerin davalarını görmekle de görevlendirilmişti.

Kadılık - Osmanlı Devleti'nde adalet hizmetlerini yürüten ve yargısal görevleri yapan esas memurlar kadılardı. Yukarıda sayılan kişi ve kurumlar her ne kadar yargısal birtakım işlemlerde bulunuyor iseler de; halk ile geniş teması olan ve gördükleri yargısal işlerin çokluğu yönünden esas dikkati çekenler onlardı. Kitabın bundan sonraki bölümlerinde kadılık makamının nitelik ve nicelikleriyle, kadıların özlük işleri konusunda geniş ve ayrıntılı açıklamalarda bulunulacağından, şimdilik bu makam ve görevin Osmanlı adalet örgü-

37 *Koçi Bey Risalesi*, Koçi Bey, Hazırlayan: Ali Kemal Aksüt, s. 108.

tündeki yerlerinin belirtilmesi yönünden genel bir bilgi verilmesine çalışılacaktır.

Daha önce de açıklandığı gibi; İslâmiyetin ilk yıllarında, Peygamber, kazayı yani yargılamayı devlet başkanı sıfatıyla bizzat yerine getiriyordu. Ancak zamanla, devletin hudutlarının genişlemesi ve ümmetin de çoğalması sebebiyle bu görevin artık bir kişi tarafından yerine getirilmesi imkânsız hale geldi. Onun için asr-ı saadetin sonlarına doğru, kaza görevinde Peygamber'e yardım edebilecek kişilerin bazı bölgelere hakim olarak atanması yoluna gidildi. Gerçi Hz. Peygamber, yetişebildiği yakın yerlerde yargı görevini yine bizzat yürütüyordu ama devlet merkezine uzak yerlerdeki yargı görevi artık ona niyabeten ve sırf bu iş için atanmış memurlarca yerine getiriliyor ve Peygamber bu memurların vermiş oldukları yargı kararlarını ancak temyizen inceleyebiliyordu. İslâm devletinde böylece ilk kadı atamaları Peygamber zamanında gerçekleştirildi. Hz. Ebubekir, Ömer ve Ali gibi İslâm büyükleri, Peygamber tarafından zaman zaman bu işle görevlendirildiler. Aynı usul sonradan, halife-i râşidin zamanında da uygulanmaya devam olundu. Ancak, kadılığın bir meslek olarak gelişip tayin usullerinin belli kurallara bağlanması Halife Hz. Ömer zamanına rastlamaktadır.[38]

Kadı veya Kazı olarak isimlendirilen bu kişilerin esas görevleri hakimlik yani yargıçlık yapmaktı. Medenî kanundan önce yürürlükte olup, özel hukuk alanının bazı konularında düzenlemeler yapmış bulunan; "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye" isimli kanunun 1785. maddesinde hakim; "Beyn-en-nâs vuku' bulan da'va ve muhasamayı ahkâmı meşruasına tevfikan fasl ve hasm için taraf-ı sultaniden nasb ve ta'yin buyrulan zatdır" şeklinde tanımlanmıştı. Bu tanım her ne kadar günümüzün yargıç tanımına benzemekte ise de, Osmanlı Devleti'nin özellikle teokratik dönem olarak isimlendirdiğimiz, Gülhane Hattı'nın okunduğu 1839 tarihine kadar olan dönemi içinde; kadılığın bütün görev ve yetkilerini kapsıyor

38 *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Dr. Fahreddin Attar, s. 42 vd.

olmaktan uzak bulunmaktadır. Aslında bu dönemde kadılar; yalnızca yargıç olmaktan başka: bulundukları kazalarda "padişah vekili sıfatıyla siyasi hakimiyet sembolü" durumundaydılar.[39] Doğrudan doğruya Divan-ı Hümayuna bağlı birer memur durumunda bulunan bu kişiler; kaza dairelerinde, hükümdarın mümessili ve bu sıfatla da hem mülki âmir ve hem de hakim ve belediye başkanı görevini yürütürlerdi.[40]

Belli bir köyler grubunun tabiî merkezi durumunda olan; siyasî, iktisadî ve kültürel yönlerden de sosyal bir yönetim yeri halinde bulunan yerleşim birimleri anlamına gelen ve kaza ismi verilen şehir ve kasabalar birer kadılık merkezi oluşturuyorlardı. İşte bu kaza'lara; kadılar, Rumeli'de görevlendirilenler Rumeli ve Anadolu'da görevlendirilenler de Anadolu Kazaskerleri tarafından atanarak gönderilirlerdi. Göreve atanan kadılar, o kazanın hem mülkî âmiri, hem hakimi ve hem de belediye başkanı olarak görev görürlerdi. Kazada ikâmet eden kaza sakinleri ise her türlü uyuşmazlıklarında bu kadıya başvurmak zorunda olup, kaza sakinlerinin başka bir kadıya müracaat hakları bulunmuyordu. Kadı için asıl olan ise; kendisini kazâya memur eden zâtın yani hükümdarın mezhebi alıkâmına göre hükmetmekti.[41]

Yukarıda kısaca özetlenen, kadının bu yetki ve görevlerinin, nasıl yerine getirildiği, özel bölümünde ayrıntılı olarak inceleneceğinden; bu bölümde şimdilik bu hususlara yalnızca işaret olunmasıyla yetinilecektir.

II. Yarı Teokratik Dönemde Osmanlı Yargısı

Osmanlı Devleti'nin teokratik düzeni, yukarıda belirtilen yargı örgütü ve yargılama ilkeleriyle yüzyıllarca hükmünü yürüttü. Ancak ne var ki, bu belirtilen örgüt ve ilkeler za-

39 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 400.

40 Akdağ, *İçtimai Terih*, c. I, s. 400.

41 Mardin, *a.g.e.*

manla ilk kuruluş günlerindeki niteliklerini kaybederek bazen iyileşip bazen de bozularak değişikliğe uğradılar. Bu değişiklikler tabiî ki Osmanlı Devleti'nin gelişip, büyümesi ve sonra da duraklayıp çökmesine paralel bir seyir takip etti. Osmanlı devlet düzeninin 18. yüzyıl sonlarına doğru iyice yozlaşıp, artık mutlaka düzeltilmesi veya değiştirilmesi gerekecek bir duruma düşmesi sırasında ise; devletin diğer kurumlarının olduğu gibi yargı örgütü ve ilkelerinin de düzeltilmesi ve değiştirilmesi düşüncesi ağırlık kazandı. Bu düşüncelerin etkisiyle de zaman zaman devletin düzeltilmesi, iyileştirilmesi çabalarına girişildi. Kimisi kısmen başarılı olan, kimisiyse başarısızlığa uğrayan bu iyileştirme hareketleri 1839 yılına kadar sürüp gitti. 1839 yılında ilân olunan ve Tanzimat ismiyle tarihe geçmiş bulunan düzeltme hareketi; Osmanlı Devleti ve Osmanlı toplumu için yaşamsal bir önem taşıyordu. İşte bu hareketle; Osmanlı yargı örgütü ve yargılama ilkeleri de geniş ölçüde eskiden ayrılıyor ve yeni bir niteliğe bürünüyordu. Tanzimat hareketinin en önemli özelliği; Osmanlı Devleti'nin teokratik yapıdan kısmen de olsa kurtularak laik bir düzene doğru değişim göstermesindeydi.

Osmanlı Devleti 18. yüzyıl sonlarına doğru büyük ve çözümlenmesi pek mümkün görülmeyen bir karmaşa içine düşmüştü. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla bu karmaşa en üst düzeye ulaşmıştı. Artık yabancı devletler, Osmanlı Devleti'nin, kendi ırk ve dinlerinden olan insanlarını korumak bahanesiyle de olsa, iç işlerine karışabilirdi. Öte yandan, az sonra, gerçekleşen Büyük Fransız İhtilâli'nin etkisiyle, milliyetçilik duygularına kapılan ve Osmanlı Devlet teb'asını oluşturmuş Türkler dışında kalan uluslar da bağımsızlık iddialarıyla başkaldırmaya başladılar. Bu arada Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı da bu karmaşaya eklenince, Osmanlı Devleti gerçek bir bunalıma düştü. Bütün bu iç ve dış sorunların çözümlenmesi için Osmanlı devlet adamları, yenileşme ve devlete yeniden çekidüzen verme atılımlarından başka bir çare göremiyorlardı.

O çağın koşulları içinde ve özellikle Avrupa devletlerinin ulaştıkları çok yüksek kültür ve teknik karşısında, Osmanlı devlet adamlarının tasarladıkları yenileşme ve kendine çekidüzen verme hareketi, niteliği itibariyle; Avrupa uluslarının idare ve hukuk sistemlerini benimsemekten başka bir şey olamazdı. Böylelikle hem devlet, uygarlık yolunda ilerleme imkânına kavuşur ve hem de yabancı devletlerin iş işlerine karışmak için ileri sürdükleri; Osmanlı hukuk sisteminin yetersiz ve özgürlüklere ters olduğu yolundaki bahanelere, yer bırakılmamış olurdu.

İşte bu sebeplerledir ki, Sultan Abdülmecit; vezir-i azam Koca Reşit Paşa'nın tavsiye ve telkinleriyle; ülkede, yukarıda belirtilen yönde bir iyileştirme hareketini 1839 yılında ilân ettiği Gülhane Hattı ile başlatmak durumunda kaldı.

Gülhane Hattı ya da Tanzimat Fermanı ismiyle anılan bu bildiriyle padişah; Devletin içinde bulunduğu karmaşayı anlatıp, bütün bu olumsuzlukların ortadan kaldırılması için herkese; can, mal, ırz ve namus teminatını sağlayacak olan bir hukuk sisteminin koyulacağı vaat ve taahhüdünde bulunuyordu. Bu tarihe kadar mutlak bir hükümdar olarak güç ve mevkiini dinî inançlardan alan padişah, bu sorumsuz ve mutlak hakimiyetinden de bu vaat ve taahhütleriyle kısmen vazgeçiyordu. İşte incelediğimiz sözkonusu dönemin; Yarı Teokratik Dönem olarak isimlendirilmesinin sebebi de budur.

"Bu ferman ile halife-sultan, irsi ve dinî bir surette haiz olduğu saltanat ve hükümdarlık haklarını tahdide razı oluyordu."[42] Bu devrin, Esas Teşkilât Hukuku bakımından özelliği:, "Hukukî nizamda ve devlet teşkilâtında yenilik görme arzu ve temayüllerinin eski dinîlik ve mutlakiyet an'aneleriyle çarpışması, laik idare ve teşkilâta doğru adım adım ilerlemesidir."[43] "Filhakika 1839'dan sonradır ki memleketimizde adlî, malî, idarî sahalarda yeni bir zihniyet

42 Başgil, *a.g.e.*, c. I. s. 82.

43 Başgil, *a.g.e.*, c. I, s. 79.

ile kanun ve nizamnameler yapılmış",[44] "Garpten alınan bazı kanunlar ve usul ile hukukî nizamda da laikliğe doğru gidiş belirmiştir."[45] Ancak, ne var ki: Bu gidiş o günün koşulları gereği pek hızlı ve birdenbire olmamış ve yavaş yavaş ilerleyen bir sürece bağlı kalmıştır. İşte bu sebeple; Tanzimat Fermanı'ndan sonra, bu fermana uygun olarak laik kökenli yeni kurum ve usuller oluşturulurken, öbür yandan da Osmanlı Devleti'nin eski ve şer'i kurum ve usullerinin ksmen de olsa devamına izin verilmiştir. Bu bakımdan tarihimizde Tanzimat Dönemi olarak anılan bu yarı teokratik dönemin en açık özelliği her alanda görülen düalizmdir. Bu düalizm Gülhane Hattı'nın ilânından itibaren gittikçe netleşerek I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet dönemlerinde de devam ederek Cumhuriyet'e kadar ulaşmıştır.

Yarı Teokratik Dönemde Düalizm - İncelediğimiz, Yarı Teokratik Dönemde; her alanda olduğu gibi yargılama usulünde ve adalet örgütünde de ikilik hakim bulunuyordu. Yani bir tarafta Osmanlı Devleti'nin eski şer'i ve örfî anlayışlarına göre görevlerini yürüten şer'i mahkemeler faaliyette bulunuyorlar ve diğer taraftan da yeni kabul edilen kanunlara göre kurulmuş ve isimlerine "Nizamî" denilen mahkemeler görevlerini yürütüyorlardı. Gülhane Hattı'nın ilânından sonra zaman zaman çıkarılan kanunlar ve nizamnamelerle yürürlüğe konulan bu usul giderek 1876 Kanun-u Esasi'siyle bir anayasal kurum haline getirildi. Nitekim Kanun-u Esasi'nin 87. maddesinde bu husus açıklıkla belirtilerek: "Deavii şer'iye mehakimi şer'iyede ve deavii nizamiye mehakimi nizamiyede rüyet olunur" hükmü ile şer'i ve nizamî mahkemeler ayırımı köklü bir kurum haline getirildi.

II. Meşrutiyet'ten sonra da bu usul aynı şekilde devam etmiş ve çıkarılan yeni kanun ve kurulan yeni kurumlarla bu sistem daha da pekiştirilmişti.

Yarı teokratik dönemde yürürlükte bulunan düalist sis-

44 Başgil, *a.g.e.*, c. I, s. 82.

45 Başgil, *a.g.e.*, c. I, s. 83.

temde, şer'i ve nizamî yargı şu özellikleri göstermekteydi:

a) Şer'i Yargılama ve Şer'i Mahkemeler - Yarı Teokratik Dönemde, daha önceki dönemde olduğu gibi, şer'i mahkemeler eskiden uyguladıkları usulü uygulamak suretiyle uyuşmazlıkların çözümüne çalışıyorlardı. Şer'i mahkemelerin baktıkları davalar: Aile, miras, velâyet ve veraset konularıyla ilgili olanlardı.[46] Şer'i mahkemelerin yargılama sırasında uyguladıkları usul yukarıda belirtildiği gibi; bu mahkemelerin eskiden beri uyguladıkları şer'i usul olup, bu usul hakkında daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bilgi verileceğinden şimdilik yalnızca bu husus işaret edilmekle yetinilmiştir.

b) Nizamî Yargılama ve Nizamî Mahkemeler - Yarı teokratik dönemde, ilk önceleri, yalnızca; Ticaret Hukukunun düzenlediği konular nizamî mahkemelerin görev alanına giriyordu.[47] Sonradan bu alan daha da genişleyerek Ticaret Hukuku alanı dışında, Ceza Hukuku ve Usul Hukuku alanını da kapsar hale getirildi.[48]

İlk kurulan nizamiye mahkemesi Ticaret Mahkemesi'ydi. 1860 tarihli Ticaret Kanunname-i Hümayun'una Zeil Kanunuyla kurulan Ticaret Mahkemesi'ni takiben; 1858 tarihli Ceza Kanunu'nun kabulünden sonra nizamî mahkemeler ceza alanında da görev almaya başladılar. Bu kanundan sonra: kabahat fiilleri için; 'Meclis-i Zabıta', cünha yani kabahatlardan daha ağır ve ancak cinayet kadar vahim olmayan suçlar için; 'Divan-ı Zaptiye' ve cinayet suçları için de: 'Meclis-i Tahkik' adlarıyla yeni mahkemeler kuruldu. Bu mahkemeler baktıkları davalarda şer'i mahkemelerden ayrı olarak ceza işlerinde laik kanunları uyguluyorlardı.[49]

Ancak, nizamî mahkemeleri ayrı bir kuruluş olarak dü-

46 *Türk Hukuk Hayatında Düalizm ve Şer'i Hukuktan Laik Hukuka Geçiş*, H. V. Velidedeoğlu, Yargıtay 100. Yıldönümü Armağanı, s. 712.

47 Velidedeoğlu, *a.g.e.*, s. 710.

48 Velidedeoğlu, *a.g.e.*, s. 711.

49 Velidedeoğlu, *a.g.e.*, s. 715.

zenleyen ilk kanun 1870 tarihli: Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi'dir. Bu kanundan sonra yayımlanan diğer kanun ve nizamnamelerde de şer'i mahkemeler ile nizamî mahkemelerin görevleri ve bu mahkemeler tarafından uygulanacak olan usulün esasları ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Ne var ki bütün bu düzenlemelere karşı, yargılama alanında, her iki mahkemenin görev ve yetkileri konusunda duyulan tereddütlerin ortadan kaldırılamaması sebebiyle; Adliye Nezareti'nin 17 Mart 1304 tarihli tahriratı ilgili mercilere gönderilerek her iki mahkemenin görev ve yetki alanlarının kesinlikle tesbiti yoluna gidilmiştir. Şer'i ve nizamî mahkemelerin görev ve yetkilerini belirleyen bu tahriratın önemli bölümlerinde aynen: "Mehakimi şer'iye ve nizamiye vezaifinin tefrik olunmasından mütehaddis müşkülât gittikçe tezayüt etmekte bulunduğundan vezaifi mezkûrenin tefrik ve tayini lazimeden görülmesine mebni şer'an fasl-ü hasmı icap eden deaviden talak ve nikâh ve nafaka ve hadane ve hürriyet ve rikiyet ve kısas ve diyet ve erş ve gurre ve hükümeti adil ve kasame ve gaip ve mefkut ve vasiyet ve miras davalarının mehakimi şeriyeden ve ticaret ve ceza bilâdevir güzeşte ve nizamen lâzım gelen zarar-ı ziyan ve iltizam bedelâtiyle kontrato davalarının dahi mehakimi nizamiyede fasl ü ruyeti ve bunlardan maadasının tarfeyn razı oldukları halde mehakimi şeriyede ve olmadıkları surette mahkemei nizamiyede fasl ve ruyet edilmesi hususuna Meclis-i Has-ı Vükelâ kararıyla bilistizan iradei seniyeyi cenab-ı padişahi şeref müteallik buyrularak bab-ı valayı fetva penahiye iş'arı keyfiyet edilmekle..." denilmektedir.[50] Bu genelgenin günümüz Türkçesine çevirisi, mealen şu şekilde yapılabilir: "Şer'i mahkemeler ile nizamî mahkemelerin görevlerinin tespit ve ayrılmasından doğan zorlukların gittikçe çoğalması sebebiyle, sözkonusu görevlerin kesinlikle belirlenmesi gerekli görülmüş olmakla; şer'i hukuka göre çözümlenmesi gereken davalardan: Boşanma, evlenme, nafaka ve haksız fiiller se-

50 Velidedeoğlu, *a.g.e.*, s. 716.

bebiyle doğan her türlü tazminat, hürriyeti bağlayıcı ceza, suçluya işlediği suçun aynının uygulanmasını gerektiren suçlardan doğan davalar ile yaralanma ve öldürme fiillerinin karşılığı olarak suçluya yüklenecek ödemelere ilişkin anlaşmazlıklar ve yine mağdurun sakat kalması veya çocuğunu düşürmesi sebebiyle failin ödemek zorunda bulunduğu tazminatla ilgili davalar ve keza yeminle çözümlenmesi gereken anlaşmazlıklar ve yine uzun zamandan beri bulunamayıp yaşayıp yaşamadığı belirsizkişiler ile vasiyet ve miras işlerine ilişkin davaların şer'i mahkemelerde görülmesi ve buna karşılık da: Ticaret ve ceza davalarıyla, faiz ve şer'i hukukun dışında kalan konulardan doğacak olan tazminat davalarının ve yine mukavelelerin uygulanmasından doğan uyuşmazlıkların nizamî mahkemelerde görülüp çözülmesi ve ayrıca yukarıda sayılanların dışında kalan davaların ise tarafların isteklerine göre şer'i ya da nizamî mahkemelerde çözümlenmesi hususunda Meclis-i Has-ı Vükelâ tarafından yapılan arz üzerine bu yolda uygulama yapılmasına şerefli padişahımızın yüce buyruklarıyla izin verilmiştir..." Hukuk alanında, bu belirtilen, düalizmin kalkmasına kadar şer'i ve nizamî mahkemelerin görev ve yetkileri, yukarıda önemli kısmı alınan tahrirata göre tesbit edilmiş ve o şekilde yürütülmüştür. Görüldüğü gibi, sözkonusu tahriratla kadıların ve dolayısıyla şer'i mahkemelerin görev alanları önemli ölçüde daraltılmıştır.[51]

Hukukta Düalizmin Son Bulması - Gülhane Hattı'nın ilânından sonra, bu fermanın gereği olarak, hukukta laikleşmeye doğru süratli bir eğilim görülmüştür. Özellikle II. Mahmut'un dönemi olan 19. yüzyılın ilk çeyreğinde; diğer devlet kurumlarında olduğu gibi Osmanlı Adalet Örgütünde ve Osmanlı Hukuk Sisteminde çok önemli yenilik hareketlerine girişelerek bu kurumlara Batılı bir çehre verilmesine gayret edilmiştir. Böylelikle Osmanlı Adalet Örgütü, Gülhane Hattı'nın ilânından sonra, eski şeklinden dikkati çekecek

51 Mardin, *a.g.e.*, s. 45.

derecede uzaklaşmıştır.

Osmanlı Adalet örgütünde bu devrede yapılan en önemli değişikliklerden biri de 1837 yılında; Meclis-i Valâyı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulması olmuştur. Adliye Nezareti'nin ilk nüvesini oluşturan bu kuruluş yetki ve görevleri itibariyle günümüzün Adalet Bakanlığı ile Danıştay ve Yargıtayını andıran bir kuruluş durumunda bulunuyordu. Bilahare bu kurum; 1868 yılında: Şurayı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye isimlerini taşıyan iki daireye ayrıldı. Keza aynı yıl; Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Reisliği de, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti ismini alarak o zamanın bir nevi Adalet Bakanlığı oluşturulmuş oldu. Bu devirde; Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, Temyiz ve İstinaf mahkemeleri olmak üzere iki ayrı yüksek yargı kurumundan oluşturulmuş durumdaydı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, gerek İstinaf ve gerekse de Temyiz Daireleriyle; Nizamî Mahkemelerin vermiş bulundukları kararların temyiz mercii durumunda bulunuyordu.

Bu devrede şer'i mahkemeler ise, doğrudan doğruya Şeyhülislâmlığa bağlanmışlardı. Tabiî ki bu mahkemelerce verilen kararların temyiz mercii de bağlı bulundukları Şeyhülislâmlık makamı olmuştur. Bu mahkemelerin kararları Şeyhülislâmlıkta Fetvahanede inceleniyordu. II. Mahmut zamanında 1838 yılında vezir-i azam unvanı kaldırılıp vezir-i azama Başvekil unvanı verildikten sonra da evvelce vezir-i azamın iştirakiyle yapılan Huzur Murafaaları şeyhülislâmın başkanlığında ve onun huzurunda yapılmaya başlanmış ve böylece şeyhülislâmlık şer'i mahkemelerin kararlarını tasdik ve nakzeden yegâne temyiz mercii haline gelmişti.

İslâm dinine mensup bulunanların şer'i mahkemelerde bakılan uyuşmazlıklarına benzer; evlenme, boşanma, velâyet, miras ve nafaka vs. gibi uyuşmazlıkların gayrımüslimler arasında ortaya çıkması halinde de bu uyuşmazlıkların, ilgili tarafların bağlı oldukları dinin tapınaklarında oluşturulup yine orada toplanan Cemaat Mahkemelerinde görülmesi gerekiyordu.

Ne var ki: Nizamî Mahkemelerin görev alanlarına giren

uyuşmazlıkların taraflarının dinleri, bu mahkemelerin görevlerini etkilemezdi.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi: Yarı teokratik devrede; 1875 yılında Adliye Nezareti'nin diğer adlî kurumlardan ayrı olarak resmen kurulmasıyla laik hukuk sistemine geçişte çok önemli bir adım atılmış ise de: giderek, şer'i mahkemelerin görev alanlarının daralması şeklinde gelişen düalizmin gereği olarak; bir taraftan şer'i mahkemelerde görevlendirilmek için kadı yetiştirilmek üzere yeni okullar açılırken, aynı şekilde nizamî mahkemelerde çalıştırılmak üzere, laik hukuku uygulayabilecek hakimlerin yetiştirilmesi yoluna da gidilmiştir. Böylelikle; Osmanlı Devleti'nde birbirlerine zıt iki yargı sisteminin adliye örgütü içine iyice yerleştirilmesi ve bu usulün kalıcı bir nitelik kazanmasına gayret gösterilmesinden de geri kalınmamıştır.

Osmanlı Devleti'nin yarı teokratik döneminde, kadı yetiştirilmesi için açılan son okul; Sultan Abdülmecit zamanında kurulan: Muallimhane-i Nuvvab isimli medrese olmuştu. Bu medrese sonradan; yine kadı yetiştirmek üzere; Medresetül Kuzat adıyla eğitimini sürdürmüştür.[52]

Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar devam eden bu düalizm; 1917 yılında çıkarılan kanunla; Kazaskerlik ve Evkaf Mahkemeleri de dahil olmak üzere bütün mahkemelerin Adliye Nezareti'ne devredilmesine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kuruluş yıllarında da etkili olmuş ve bu ilk yıllarda da hukuk alanındaki şer'i ve nizamî mahkeme ikiliği etkisini sürdürmüştür.

Ancak; Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla hızlanan laik hukuk sistemine geçiş çalışmaları sonunda: şer'i hukukun tamamen bırakılması kararına ulaşılmış ve bu dönemde kabul olunan; 8 Nisan 1924 tarih ve 469 sayılı Mehakimi Şer'iyenin İlgasına ve Mehakim Teşkilâtına Ait Ahkâmı Muaddil Kanun'la şer'i mahkemeler tümüyle kaldırılarak laik hukuk düzeni ve laik mahkeme sistemine geçilmiştir.

52 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 268-269.

İKİNCİ BÖLÜM
KADILIK

Kadı; kendisine Hakimü'ş-şer'i de denilen ve devletin yargı erkini kullanan önemli memurlardan biridir.[53] Kadı kelimesi aslı; hüküm, karar ve hakimlik anlamına gelen Arapça, kaza mastarından türetilmiştir. Esası kaza mastarının ism-i faili yani öznesi olan kazî kelimesidir.[54] Kazî yani kadı; isminden de anlaşılacağı gibi, kendisinin görevlendirildiği belli bir bölgede yukarıdaki bölümlerde açıklanan yargılama yani kaza hakkını kullanır. Kadının bu kaza hakkı ancak görevli bulunduğu yer için geçerli olduğundan, kadının yargı fonksiyonunun anlaşılmasında, öncelikle bu hakkın kullanılacağı alanı yani yetkisinin kapsamını belirtmekte yarar bulunmaktadır.

A) Kadının Yetki Alanı Olarak Kaza - Kadının yetki alanı, kaza ismiyle belirtilen ve aşağı yukarı bugünün ilçe olarak adlandırılan idarî birimini karşılayan bir alanı kapsamaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde; devlet ile halk ilişkileri bakımından en önemli idarî bölüm kaza idi.[55] Yönetimde ilk kademe idarî birim de olan kaza; belli bir köyler grubunun doğal merkezi olup, aynı zamanda; siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal bir merkez durumundaydı. Kaza; serbest timar (Has, Zeamet, Vakıf, Dizdar Timarı) ve serbest olmayan timar (Sipahi Ti-

53 *AnaBritannica*, Kadı maddesi.

54 Mardin, *a.g.e.*, s. 42-43.

55 *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Prof. Dr. Mustafa Akdağ, s. 90.

marı) olmak üzere çeşitli köy ve çeşitli vergi bölgelerinden meydana gelirdi.[56] Kazada idarî, beledî ve adlî olmak üzere üç örgüt bulunuyordu. İşte bu üç örgütün meydana getirdiği idarî, beledî ve adlî örgüt birliğin topuna kaza idaresi deniliyordu.[57]

Kadılar, işte bu kaza biriminde, padişahın temsilcisi ve dolayısıyla da kaza örgütü içinde hem mülkî âmir, hem belediye başkanı ve hem de hakimlik görevini yürüten memurlardı.[58] Bu konumları itibariylé: "Kazanın hem adlî, hem idarî yegâne âmiri olan kadı, doğrudan doğruya kadıaskerin inhası ile merkezden tayin olunuyor ve merkeze bağlı bulunuyordu."[59] Bu bakımdan o, padişah ve divan-ı hümayunla doğrudan doğruya ilişki kurabiliyor, emirleri onlardan alıyor ve kaza halkı da idarî ve adlî bir iş için ancak kendi kadısına başvurabiliyordu.[60]

Kaza gerek yüzölçümü ve gerekse nüfusu itibariyle zamanımızda da olduğu gibi belli bir miktarla sınırlandırılmış değildi. Pek büyük kazalar olduğu gibi, pek küçük sayılabilecek kazalar da vardı. Ancak nüfus ve yüzölçümü; kazaların idarî birim olmak bakımından diğerlerinden ayrı bir yönetim usulüne tabi tutulmasını gerektirmediği gibi; bu husus kadıların yetkilerini de etkilemezdi.

Bu arada şunun da belirtilmesi gerekir ki; Osmanlı Devleti'nin kaza birimlerinde kadının yardımcısı olan pek çok memur da görev almış bulunuyordu. Kaza adlî örgütünün yapısı ilerdeki bölümlerde ayrıntılarıyla açıklanacağından bu bölümde kazanın idarî ve beledî örgütlenmesi üzerinde kısaca durulmasına çalışılacaktır.

Kazanın idarî örgütü içinde görev alan ve kadının gözetimi ve denetimi altında bulunan başlıca memurlar: Dinî konu-

56 Akdağ, *Dirlik Düzenlik*, s. 91.
57 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 43.
58 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 401.
59 Akdağ, *Dirlik Düzenlik*, s. 90.
60 Akdağ, *Dirlik Düzenlik*, s. 91.

larda halkın yardımcısı olan ve sorulduğunda kadıya da din ile ilgili olarak mütalâada bulunma yetkisi olan Müftü; kazanın iç asayişinden sorumlu olup aynı zamanda gerektiğinde devletin girmek zorunda kaldığı savaşlara da katılma görevi olan ve asayişle ilgili vergileri toplayıp merkeze göndermekten de sorumlu bulunan Subaşı; polis müdürü görevini yapan Asesbaşı; Asesbaşı'na bağlı Asesler; kaza merkezinin dış tehlikelere karşı savunulmasından sorumlu bulunan Dizdar; Dizdara bağlı Kale Erenleri; ve halk temsilcileri durumunda bulunan ve kadı ile halk arasındaki ilişkileri düzenleyen Kethüda'lar idi.[61]

Kazanın belediye hizmetlerini görmekle görevli olup yine kadıya bağlı bulunan memurlar da: Belediye zabıta memuru görevini yürütmekte olan Muhtesipler; Ve isimlerine uygun diğer görevleri yerine getiren: Pazarbaşı, Esnaf Şeyhleri, Yiğitbaşı, Mimarbaşı ve Çöpsubaşısı gibi görevlilerdi. Bu memurlara ek olarak, ayrıca her kazada, meslek gruplarının temsilcisi durumunda bulunan kimseler de bulunuyordu. Meslek mensuplarıyla kadı arasındaki ilişkileri ve iletişimi sağlayan bu kimseler meslektaşlar arasından seçilir ve kadı tarafından da özel sicile kaydolunarak göreve başlarlardı.[62]

İşte kadının idaresinde bulunan ve onun yetki alanını oluşturan kazanın yapısı ve yönetimi bu şekilde düzenlenmişti.

Ancak bu arada şu hususun da belirtilmesi gerekir ki; Osmanlı Devleti'nin yargı örgütü içinde kazalar dışında görev yapan Mevleviyet kadılıklarının, Sancak ve Eyalet mıntıkalarında görev yapmaları onların kaza kadısının yetki ve görevleri yönünden farklı olduklarını göstermez. Bu iki kadı sınıfı yani Mevleviyet kadıları ile kaza kadıları arasındaki fark görev, yetki ve sorumluluklarında değil yalnızca unvan ve gelir düzeylerindedir. Osmanlı Devleti'nde görev gören kadıların kendi aralarında yargısal yönden bir altlık ve üstlük durumu sözkonusu olmamaktadır. Her ne kadar; eyalet ve

61 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 407-408.

62 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 408.

sancaklarda görevli bulunan kadıların kazalarda görevli bulunan kadılara, merkezden yani başkentten gelen buyrukları ulaştırma ve kendilerine özel bir görev verildiğinde kaza kadıları hakkında şikâyet halinde ve gerektiğinde tahkikat yapma gibi görevleri bulunmakta ise de; bu arızi hallerin, sancak kadılarına, kaza kadılarına göre yargısal yönden bir üstünlük sağlamadığı ortadadır.

İleride kadıların sınıf ve dereceleri hakkında bilgi verilirken bu husus ayrıca ve ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

B) Kadının Görevi - İslâmî esaslara göre kadılar: "Kendilerini bir yandan İslâm peygamberinin şeriatının temsilcisi, bir yandan da ulülemrin yani hükümdarın delegesi sayarlardı."[63] Bu bakımdan bulundukları kaza bölgesinde devletin temsilcisi durumundaydılar ve kaza bölgesi içindeki halk üzerinde padişah adına velâyet hakkını kullanırlardı. Kadının haiz bulunduğu bu velâyete; fıkıhta, velâyet-i kaza yani yargılama hakkı denilirdi. Bu velâyet yalnız hüküm vermeye şamildi... Bu sebeple de kadı infaz ve siyasetle uğraşamazdı. Kadının infaz ve siyasetle ilgili olarak görev yapabilmesi için kendine bu kudret ve hakkın ayrıca verilmesi gerekiyordu.[64] İşte Osmanlı Kadıları kendilerine velâyet-i kaza dışında; infaz ve idarî ve beledî haklar da verilmiş bulunan memurlardan oldukları için onların görevleri, bu sebeple, yalnızca hüküm vermekten ibaret bulunmuyor ve az önce de belirtildiği gibi idarî ve beledî işleri de kapsıyordu. Bu bakımdan kadılık; hem şer'i ve hukukî hükümlerin uygulayıcısı hem de hükümetin emirlerini yerine getiren bir makam durumundaydı.[65] Bu görev itibariyle, bütün kadılar birbirlerine eşit durumda olup; aralarında bir altlık ve üstlük durumu yoktu.[66] "Kazanın hem adlî ve hem de idarî amiri kadıydı."[67] Bu bakımdandır ki; bir kaza halkı

63 Berkes, *a.g.e.*, c. I, s. 84.

64 Mardin, *a.g.e.*, s. 42-43.

65 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 83.

66 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 402.

67 Akdağ, *Dirlik Düzenlik*, s. 90.

idarî ve adlî bir işi için ancak kendi kadısına başvurabilirdi.[68] Daha önceki bölümlerde de belirtilmiş olduğu gibi; kadının görevinin yalnızca adlî işlerle sınırlı olmaması sebebiyle kazanın idaresi yönünden kadılık makamı olağanüstü önemli bir makam durumundaydı. Kadının aynı zamanda mülkî âmir olması dolayısıyla kazanın bütün memurlarını denetleme hakkı vardı. Bu bakımdan örneğin: Sancakbeyi ve Subaşı gibi memurlar da kadının denetimine tâbi bulunuyorlardı. Sancakbeyi ve Subaşı; kadının maiyyetindeki polis veya jandarma durumundaydılar. Öyle ki; "Kadı, sancakbeyini teftiş ve muhakeme edebildiği halde, sancakbeyinin kadıya hiçbir surette karıştığı görülmemişti."[69] Kadının idarî görevlerinden birisi de devletin vergisiyle ilgili olan görevleriydi. "Tekâlif-i divaniyeyi toplamak ve emrolunan yere teslim etmek kadının vazifesiydi."[70]

Kadının, konumuz yönünden en önemli görevi kuşkusuz ki adlî olan göreviydi. Kadı bu görevi itibariyle kaza bölgesinde yetkili bulunan şer'i mahkemenin yöneticisi yani hakimiydi. "Şer'i şerif de denilen bu müessese; halk arasındaki her türlü hukukî ve cezaî davaları halletmeye yetkili"[71] bulunuyordu. Ve kadının Osmanlı Devleti içindeki en önemli fonksiyonu olan yargılama görev ve yetkisi işte bu şekilde ortaya çıkıyordu. Kadılar Osmanlı Devleti'nin gelişmesi içinde giderek ve zamanla idarî ve beledî fonksiyonlarını kaybettikleri halde, onların bu yargılama yani kaza hakları en önemli görevleri olarak, kadılık kurumu kaldırılana kadar kesintisiz devam etmiştir.

Kadılık makamının yargılama dışında kalan diğer adlî görevleri de: "Bugün noterlere yaptırılan bütün 'akd' muamelelerini kapsıyordu."[72] Yani bugün noterlerce yapılan iş-

68 Akdağ, *Dirlik Düzenlik*, s. 91.

69 Akdağ, *Dirlik Düzenlik*, s. 90.

70 Akdağ, *Dirlik Düzenlik*, s. 90.

71 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 403.

72 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 403.

lemleri yapmak da kadıların görevleri arasında bulunuyordu. Halkın yaptığı anlaşmalar, kadı tarafından özel siciline tescil ediliyor ve gerektiğinde onama işlemleri de kadılar tarafından yerine getiriliyordu.

Kısaca özetlemek gerekirse: Kadı, Osmanlı Devleti'nin taşradaki en önemli devlet temsilcisi durumundaydı. Bu durumu itibariyle de: Devletin idarî, beledî ve adlî örgütünün âmiri durumunda bulunuyor ve hepsinden önemlisi olarak da kaza bölgesinde devlet adına yargılama yetki ve hakkını kullanıyordu.

Kadının açıklanan bu geniş görev alanında, tabiîdir ki yardımcıları olmadan yalnız başına çalışması ve bu işlerin üstesinden gelmesi mümkün değildi. Bu bakımdan kadının gerek idarî, gerek beledî ve gerekse de adlî görevlerini yerine getirmesi sırasında birçok yardımcıları bulunuyordu. Kadının idarî ve beledî işlerdeki yardımcıları hakkında önceki bölümlerde açıklamalarda bulunulduğundan bu bölümde yalnızca adlî işlerdeki yardımcılarından söz edilecektir.

Bazı büyük kazalarda ve Mevleviyet kadılıklarında günde ortalama elli kadar davaya bakabilen[73] kadının bu büyük iş yükünü karşılayabilecek geniş bir yardımcı kadroya sahip olması gerekiyordu.

Kadının yargılama görevinde en büyük ve en önemli yardımcısı: Kadı nâibi idi. Her ne kadar; hakim sıfatıyla davayı hal ve karara bağlayan bizzat kadı olmak gerekiyor idiyse de, Osmanlılarda sonradan: "... kazâda fiili hizmet aranmadığından, ekseri kadılıklar nâipler mârifeti ile idâre edilmeye başlamış" olduğundan[74] gerek bu şekilde idare edilen kadılıklarda ve gerekse de kadının hukukî ve fiili sebeplerle yargılama yapamadığı durumlarda: örneğin; kadının izinli ya da hasta olması gibi fiili durumlarda veya kadının kendi menfaatinin bulunduğu bazı davalara katılamaması gibi

73 Ortaçağlarda *Müslümanların Yaşayışları*, Ali Mazaheri, Çev. Bahriye Üçok, s. 135.

74 Mardin, *a.g.e.*, s. 44.

hukukî drumlarda; onun yerine yargılamayı yapmak nâiplerin görevi idi. Ayrıca uzak köylerde ve nahiyelerde de kadının gidemediği durumlarda yargılama yapmakla görevli nâipler bulunuyordu.

Kadının diğer yardımcıları: zabıt ve sicilleri tutan kâtipler, mahkemenin temizlik işlerini gören hademeler ve adlî polis görevini görüp tarafları mahkemeye çağırıp, gerektiğinde zorla getiren Muhzırbaşı ile muhzırlardan ibaret bulunuyordu.[75]

Bu arada yargılamaya karışmayıp ancak dava sırasında hazır bulunmaları şart olan: Sahib-i adl[76] veya Şuhud-ül'hal ya da Udûl-ül'müslimin ismiyle anılan kişiler de kadının yargılamada yardımcısı durumundaydılar. Bu kişiler; kadının yargılamasına karışmamakla birlikte, bir nevi zamanımızın jürisi görevini görürler ve kadı sorduğunda bildikleri konularda kadıya bilirkişilik de yapabilirlerdi. Çevrede sevilip sayılan ve otorite sahibi bulunan değerli kimselerden oluşan bu kişilerin Müslüman olmaları da şart değildi. Bu kişiler özellikle; mesleklerle ilgili davalarda veya mahallî âdet ve örfün uygulanması gereken davalarda; meslekî konularda ya da mahallî âdet ve örf konusunda kadıyı aydınlatırlar ve kadının vereceği hükümda adaletin sağlanmasında yardımcı olurlardı.[77]

C) Kadının Makamı - Kadıların görevlerini yürüttükleri yerler tarihin akışı içinde değişiklikler göstermekteydi. İlk zamanlarda kadıların adalet dağıttıkları yerler camilerdi. Kadılar; kendilerine arz olunan davaları çözmek için camilerde otururlar ve davalara da orada bakarlardı.[78] Sonraları ise görevlerini kendi evleri veya konaklarında yerine getirmeye başladılar.

Osmanlı adlî düzeninin en mükemmel şeklini aldığı

75 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 404.

76 Mazaheri, *a.g.e.*, s. 140.

77 Mazaheri, *a.g.e.*, s. 140.

78 Mardin, *a.g.e.*, s. 44.

1453-1559 yılları arasında ve bunu izleyen yıllarda ise: "Vazifenin nezâketi ve yüklenilen mes'uliyetin büyüklüğü, hususi binalarda, ihtişamlı ve muhite heybet verir tarzda icrasını zaruri kılmıştı."[79] Bunun için hemen hemen bütün kazalarda gösterişli mahkeme binası bulunurdu. Bu bina genelde caminin ya da kadının evinin yanında olurdu.[80]

D) Kadının Hükmü - Kadının adlî yönden en önemli görevi; yargılama yapmasıdır. Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi; İslâm hukukuna göre kadının asıl görevi yargılama yapması yani halkın uyuşmazlıklarını gidermesi; uyuşmazlıklar hakkında karar vermesi ve daha açıkçası adaleti yerine getirmesidir. Kadının yukarıda sayılan diğer idarî ve beledî görevleri ise; İslâm fıkhına göre esas görevleri olmayıp bu görevler ona hükümdar tarafından ayrıca verilebilen ek görevlerdir. Bu bakımdan kadılık makamının en önemli fonksiyonu, onun yargılama makamı olmasındadır.

İlke olarak kadı; kendisini tayin edip görev veren gücün, yani hükümdarın, temsilcisi olduğundan; yargılama görevini de onun adına ve onu temsilen yerine getirir. Bu bakımdan kadının yargılamada uygulayacağı şer'i hukukun da kendisini atamış yani tayin etmiş olan hükümdarın bağlı olduğu hukuk olması gerekir.

Osmanlı kadılarının bağlı oldukları şer'i usule göre: Kadı, kendisi için tohmeti mucip olmayan, yani herhangi bir dedikoduyu ve yanlış anlaşılmayı oluşturmayacak herkes hakkında hüküm verme ehliyetini haiz olduğu için[81] bu şartın gerçekleştiği ve görevine giren bütün davalara bakabilir. Hür, Müslüman, baliğ yani ergin ve âdil olmak kadının bir davaya bakabilmesi için aranılan şartlardandır. Kadının, anlayabilmek yeteneklerini ortadan kaldıran; korku, hiddet, açlık, susuzluk halleri içinde olmadığı sürece yargılama görevini yerine getirmesi ve bu durumların varlığı halinde de

79 Mardin, *a.g.e.*, s. 45.

80 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. II, s. 97.

81 Mardin, *a.g.e.*

hükümden sakınması gerekir.[82] Binaenaleyh, yukarıda sayılan bütün bu özelliklerin tahakkuku halinde kadının yargılamada bulunması ve kaza hakkını kullanması için gerekli şartlar mevcut demektir.

İşte bu şartların varlığı halinde kadı yargılamaya başlayabilirdi.

a) Yargılama Usulü - Yargılamanın yapılması sırasında, tabiîdir ki yargılamanın taraflarının veya vekillerinin de hazır bulunması gerekirdi. İslâm devletlerinin pek çoğunda olduğu gibi; Osmanlı Devleti'nin yargılama usulünde de dava vekilliğinin yani bir nevi avukatlığın varlığı bilindiğinden[83] kadının yargılaması sırasında taraf vekillerinin de hazır bulunması mümkün bulunmaktaydı. Böylece; davanın tarafları veya onların kanunî veya aktî vekillerinin katılmalarıyla davanın görülmesine başlanırdı.

Taraflar ve vekilleri dışında; yargılama sırasında mahkemede hazır bulunması şart olan kişilerden bir diğeri de: Sahib-i adl[84] veya Şuhud-ül'hal ya da Udûl-ül'müslimin ismi verilen kimselerdi. Kaza çevresinin ileri gelen, değerli, ilim ve irfan sahibi veya sosyal itibarı olan kişilerinden olan bu kimseler hazır olmadan duruşma yapılamazdı. Bunlar yargılama ve duruşmanın usulüne uygun olarak yapıldığının tanıkları olarak duruşmaya katılırlar ve yapılan işlemleri başından sonuna kadar izlerlerdi. Bunlar her duruşmada; beş ya da altı kişi olarak bulunurlar ve bunların duruşmalarda bulundukları mahkeme zaptına mutlaka geçirilmek gerekirdi. Duruşma zaptında bu kişilerin imzalarının bulunması da zaruriydi. Şuhud-ül'hal'in yargılamaya müdahale ve karışma hakkı olmamakla birlikte, kadı eğer gerek görürse, bunlardan dava ile ilgili konularda bilirkişi olarak mütalâa isteyebilirdi.[85] Yargılamaya katılıp duruşmada bulunmaları

82 Mardin, *a.g.e.*

83 Mazaheri, *a.g.e.*, s. 141.

84 Mazaheri, *a.g.e.*, s. 140.

85 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 404.

şart olan bu kişilerin mutlaka Müslüman olmaları da gerekli olmayıp, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi; toplumda itibar sahibi bulunmaları göreve çağırılmaları için yeterliydi.[86] Ayrıca hemen belirtilmesinde yarar bulunan bir husus da; Sahib-i adl'lerin bir davada ve duruşmada hazır bulunabilmeleri ve orada gerektiğinde bilirkişilik yapmaları için, davanın kendileriyle ilgili olmaması veya davada taraf olmamaları da önde gelen şartlardan biriydi.

Yargılama sırasında mahkemede hazır bulunması gerekli olan diğer görevliler de: Muhakeme ve celselerin zabıtlarını tutmakla görevli bulunan; Kâtip ile tarafları mahkemeye getiren ve mahkemenin düzenini sağlayan; Muhzırlar idi.

Yine belirtmek gerekir ki; mahkemede hazır bulunması şart olan bu kişilerden başka; yargılamanın açık olarak yapılmasının zorunlu olması dolayısıyla; her isteyen kimse, duruşmaya seyirci olarak katılabilirdi.

Yukarıda da belirtildiği gibi; Yargılama sırasında mahkeme oturumları mutlaka halka açık olarak yapılırdı. Duruşmanın açık yapılması yargılamanın en esaslı şartlarından biriydi. Bu şartın yerine getirildiği ise, yukarıda görevleri anlatılan şuhud-ül'hal'lerin celselere katılmaları ve mahkeme zabıtlarını imzalamalarıyla tevsik olunurdu.

Kadıların baktıkları cürüm ve cinayet yani ceza davalarında mağdur ve sanıklar, Subaşı veya Asesbaşı denilen zabıta memurları veya yardımcıları tarafından mahkemede hazır bulundurulurlar; Hukuk davalarında ise taraflar kadı tarafından mahkemeye bu işle görevli kimseler olan Muhzırbaşı ve Muhzırlar aracılığıyla getirtilirlerdi. Muhzırbaşı ve Muhzırlar, yargılama sırasında dinlenmesine gerek görülen bilirkişi ve şahitler gibi kimseleri de mahkemeye davet etmek ve gerektiğinde zorla getirmek yetkisine sahip bulunuyorlardı. Muhzırların âmiri olan Muhzırbaşı, görevine padişah tarafından "Berat-ı Padişahî" ile atandığı için büyük bir otoriteye de sahip bulunuyordu. Ancak hemen belirtilmesi

86 Mazaheri, *a.g.e.*, s. 140.

gerekir ki: Padişahın tayin ettiği yani atadığı muhzırbaşı bazen bu görevi bizzat kendisi yapmaz fakat bu işi iltizam yoluyla başkasına da yaptırabilirdi.[87]

Tarafların mahkemede toplanmasından sonra, yargılamanın en önemli ve dikkati çeken devresi olan duruşma başlardı.

Duruşmada kadı, önce tarafları dinler ve varsa tarafların gösterdiği şahitlerden olay hakkındaki bilgilerini sorar ve verilen diğer delilleri ve belgeleri incelerdi. Mahkemede; şehadet, yemin, nükül (vazgeçmek), ikrar (kabul ve itiraf) gibi bütün ispat vasıtaları delil olarak değerlendirilir ve kadı gerektiğinde kazanın müftüsünden şer'i mütalâa yani fetva da alabildiği gibi hazır bulunan şuhud-ül'hal'den de görüş isteyebilirdi. Ancak kadı, şuhud-ül'hal'dan yalnızca mahallî ve meslekî konulardaki âdet ve göreneklerle ilgili olarak bilgi alabilirdi. Yoksa hukuku uygulamak tabiî ki kadının görevidi.

Duruşmada kadının en çok özen göstermesi gereken husus; taraflara eşit bir şekilde davranmak ve her iki tarafa, yani davacı ve davalıya veya müşteki ve sanığa; eşit söz hakkı vermekti.[88] Yargılamada duruşmanın; açık ve tarafları her türlü baskıdan koruyan bir ortam içinde yapılması ve yine taraflara haklarını her türlü kanunî imkânı kullanarak ve serbestçe savunmaları için gerekli fırsatın verilmesi gerekirdi. Duraşmanın bu açık ve hiçbir baskı olmaksızın yapıldığının şahidi olarak mahkemelerde hazır bulunun sahib-i adl isimli kişiler özellikle bu hususlara dikkat etmek zorundaydılar. "Dayakla; pranga ile hapisle tehdit üzerine vaki itiraf hâkim indinde muteber olmayıp, töhmetin tâyian itirafla veya iki kişinin şehadetleriyle sübütu" gerekirdi. Yani kadının hasıl edeceği kanaatın oluşmasında hiçbir baskı ve hukuk dışı davranış etkili olmamalıydı.

Tarafların iddia ve savunmaları dinlendikten ve dayan-

87 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. II, s. 101.

88 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 405; Mardin, a.g.e.

dıkları bütün deliller toplanıp, gerektiğinde ilgililerden mütalâalar da alındıktan sonra sıra hükme gelirdi.

Hüküm tamamen kadının görevi ve yetkisine kalan bir husus olup bu konuda hiçbir makam, merci ve kişi müdahale edemezdi. Yargılama; kadının kendisine dava olunan uyuşmazlık konusunda verdiği hükümle sona ererdi.

b) Hüküm - İslâm hukukuna göre; içtihat ile içtihat nakzolunamayacağı için, kadının kararlarında kat'iyet asıldı.[89] Bu sebeple genelde ve ilke olarak kadının kararları kesin olduğundan bu kararların başka bir merci tarafından bozulması sözkonusu olamazdı. Ancak bu genel kuralın bazı istisnaları da vardı ki; bunlar da bazı önemli sebeplere dayanıyordu.

Kural olarak: Nâsa, icmâaya, ana kaidelere, celî veya hafî kıyasa muhalif olan kararlar nakzolunması yani bozulması mümkün kararlardı.[90] Yani yukarıda belirtilen hukuk kurallarına aykırı mahkeme kararları başka bir yargı organı tarafından bozulabilirdi.

Bilindiği üzere; İslâm hukukunun esas kaynağı: Kuran-ı Kerim ile Peygamber'in hadisleri olup; Kuran-ı Kerim ve Hadislerde herhangi bir konu hakkında açık ve tartışmasız bir şekilde ortaya konulan kurallara da Nâs denilmektedir.[91] İslâm hukukunun diğer kaynakları ise: Peygamber'den sonra, Hülefayı Raşidin zamanında bazı dinî konuların çözümlenmesi için toplanan İslâm büyüklerinin bu toplantılarda verdikleri kararlar demek olan; "İcmâ-ı Ümmet" ve büyük İslâm hukukçularının Kuran-ı Kerim ve Hadislerin koyduğu kurallara istinaden benzer olaylar için koydukları kurallar anlamına gelen; "Kıyas-ı Fukuha"dan ibaretti. "Edille-i Erbaa" yani dört delil ya da dört rehber olarak isimlendirilen bu kaynaklar[92] İslâm hukukunun esasını

89 Mardin, *a.g.e.*

90 Mardin, *a.g.e.*

91 *Meydan Larousse*, Nas maddesi.

92 Başgil, *a.g.e.*, c. I, s. 55-56.

oluşturuyordu. Nakza tâbi yani bozulabilir nitelikteki kadı hükümleriyse işte bu edille-i erbaaya aykırı bulunan hükümlerdi. Bu hükümlerin bozulabilir nitelikte olmalarının sebebi; edille-i erbaaya aykırı olması yani İslâm hukuk ilkelerini çok ağır ölçüde ihlâl etmiş durumda olmalarıydı. İşte kadının ancak bu derecede ağır bir şekilde hukuka aykırı olan kararları bozulabilirdi.

Yukarıda belirtilen şekilde ve ağırlıkta olup da İslâm hukuk kurallarına aykırı bir şekilde verilmiş bulunan kadı hükümleri yani kazaî kararlar; teokratik devrede Divan-ı Hümayun'ca ve yarı teokratik devrede de 1838 yılından itibaren, Şeyhülislâmlıkta kurulmuş bulunan Fetvahanede incelenip gerektiğinde bozulabiliyordu.

Divan-ı Hümayun'a intikal eden mahkeme kararları; Divan-ı Hümayun'un toplantılarında incelenebileceği gibi, vezir-i azamın havale etmesi üzerine yine vezir-i azamın İkindi Divanı'nda ya da Kazaskerlerin İkindi Divanları'nda incelenebilirdi.

1838 yılında vezir-i azam ya da sadr-ı azam unvanının Başvekil olarak değiştirilmesini müteakip; vezir-i azamın yargılama yetkisini şeyhülislâma devretmesinden sonra, şer'i mahkemelerce verilen kararların temyiz mercii de şeyhülislâmlık makamı olmuştu. Bu tarihten sonra; Huzur Murafaaları, Şeyhülislâmın başkanlığında ve onun huzurunda yapıldığı gibi, bilahare; Şeyhülislâmlıktaki Fetva Dairesi'nin adı da Fetvahane olarak değiştirilerek şer'i mahkeme kararlarının temyizen incelenmesi burada kurulan Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iye isimli kurula bırakılmıştır.[93]

Kadıların verdikleri bazı kararların infazı için ise özel bir usul uygulanıyordu. Buna göre: "Mevleviyeti haiz kadılıklarda, askerî muamelâta ya da katl ve kısasa taalluk edecek şekilde pek ağır bir mahiyeti haiz olarak yapılan davalar da hüküm mahallin valisine arzedilir ve onun tarafından tasdik olunursa infaz olunurdu. Eğer tasdik olunmazsa onun tara-

93 Mardin, *a.g.e.*

fından Kazaskere gönderilir ve o da mütalaasını bildirerek Divan-ı Hümayuna gönderirdi."[94] Tabiîdir ki Divan-ı Hümayun'ca verilecek karar artık son karar olup bunlar kesin bir nitelik kazanırdı.

Ayrıca, yukarıda belirtilen özel durum dışında, temyiz sebeplerinin bulunması halinde; hukuk davalarında mahkûmun ve ceza davalarında da hükümlünün veya akrabalarının kadıların verdikleri hükümleri kazasker veya şeyhülislâma şikâyet etmeleri halinde de iş Divan-ı Hümayun'ca incelenip kesin bir karara bağlanırdı.[95]

Böylelikle kesinleşen hüküm, infaz kaabiliyetini haiz bir belge olarak taraflar arasındaki uyuşmazlığı ortadan kaldırmış olurdu.

*c) **Hükmün Belgelenmesi*** - Kadı tarafından yargılama sonunda verilen hükmün, gerektiğinde temyiz safhasından da geçmesinden sonra: kesinleşir ve infazı mümkün ve gerekli bir hale gelirdi. Bu safhalardan sonra artık hükmün bir belge haline getirilmesi gerekirdi.

Kadıların verdikleri hükümler inceleme ya da yargılama sonunda verilirdi. Bu bakımdan kadıların verdikleri hüküm inceleme ve yargılama sonunda verilmiş olmasına göre iki ayrı nitelikte ve çeşitlilikte olurdu.

Buna göre:

"Kadının herhangi bir mesele hakkında yaptığı tetkikatın kendi imzası altında merciine veya vaki suale cevaben arz eylemesine: ilâm"; "Şer'i mahkemelerde bir davanın şahitler huzuruyla onları dinledikten sonra kadının verdiği hükmü havi ilâma da: huccet" denilirdi.[96] Yani: Kadının yaptığı inceleme sonunda, bu inceleme ve soruşturmadan elde ettiği kanaat ve çıkardığı sonucu bildirmek için düzenlediği belgeye, ilâm denir. Ve bu belgede yalnız kadının imzası bulunurdu. Huccet ise; kadının yargılama sonunda verdiği ka-

94 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 110.

95 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 110.

96 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 108.

rardı. Huccette kadının imzasından başka davada dinlenilen şahitlerin de imzalarının bulunması gerekirdi. Huccet: "verilen kararın şer'an sabit olması" idi.[97]

d) Yargılama Masrafları - Osmanlı Devletsisteminde adlî işlerden yararlananlar ve bu işlerle ilgili bulunan kimseler yargılamayla ilgili adlî masrafları ödemek zorunda idiler. Çünkü adlî işler devletin bir nevi gelir kaynağı olduğu gibi; adliye işlerinde ve kurumlarında çalışan memurların maaş ve ücretleri de halk ve iş sahiplerinden alınan bu vergi ve harçlardan elde edilen gelirle ödenirdi. Bu bakımdan; iş sahipleri mahkemelerden aldıkları ilâm veya huccet ya da diğer belgeler için; kâtibiye, huddâmiye, ihzariye gibi oldukça kabarık sayıda harç ödemek zorundaydılar.[98]

Yukarıda sözü edilen ve kısaca nitelikleri açıklanmaya çalışılan yargılama masrafları aslında, miktar olarak; azımsanmayacak bir toplama ulaşıyordu. O kadar ki: özellikle Mevleviyet kadılıklarını elde eden bazı önemli kimseler bu kadılıklara kendileri gitmezler ve bu kadılıkları iltizam suretiyle ve naipleri vasıtasıyla idare ederler ve bu şekilde dahi kadılığın gelirlerinden büyük bir servet elde edebilirlerdi.

97 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 108.

98 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. II, s. 103.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KADI

Önceki bölümlerde; Osmanlı Devleti'nin adalet örgütü içindeki yerleri incelenen kadıların bir devlet memuru olarak sahip oldukları özlük hakları ile tabi oldukları yükümlülükler de bu bölümde açıklanmaya çalışılacaktır.

Kadıların özlük işlerinin incelenmesinde, üzerinde durulması gereken en önemli hususların; kadılığa tayinde uygulanan usuller, kadıların terfii, kadılık süresi, ve emeklilik işlemleri olması sebebiyle, bu konuların belirtilen sıraya göre ayrıntılı olarak işlenmesi gerekmektedir.

A) **Kadılığı Tayin (Atama)** - Osmanlılarda kadılık, tıpkı kazaskerlik, müftülük ve müderrislik gibi; toplumdaki fonksiyonu ve toplumsal ağırlığı sebebiyle, en gözde memuriyetlerden biriydi. Diğer taraftan, kadılık, yönetimdeki çok önemli işlevleri sebebiyle, devlet yönünden de üzerinde titizlikle durulup, çalışmalarının istenilen düzeyde bulundurulmasına özen gösterilen bir meslekti. Bu, İslâm devletlerinin adalet işlerine verdikleri büyük önemin bir sonucu olduğu kadar; kadıların toplumsal barışı sağlamadaki olağanüstü etkilerinin de gerektirdiği bir durumdu.

İşte bu sebepledir ki; kadılık mesleğine tayinde devlet, çok sıkı bir eleme ve ayıklama usulü uyguluyordu. Bu cümleden olarak; kadılık mesleğine tayinde adaylarda öncelikle, güçlü bir medrese eğitim ve öğrenimi görmesi şartı aranıyordu.[99] Görevlerinde genellikle şer'i hukuku uygulayacak olan kadıların bu uygulama için çok iyi yetişmiş olmalarının gere-

99 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. II, s. 75.

keceği açıktır. Öte yandan; kadılık mesleğinin icaplarını gerektiği şekilde yerine getirebilmeleri için, kadı adaylarının yalnızca iyi bir eğitim ve öğretim görmüş olmaları da yeterli görülmeyerek, bunların kadılık mesleğinin şeref ve vakarına uygun bir olgunluk ve dürüstlükte olmaları da aranıyordu.

Kadı olabilmek için sahip olunması gereken diğer önemli bir şart da; kadının Müslüman olmasıydı. Osmanlı Devleti'nin diğer memurluklarına başka dinlere mensup kimseler de tayin edilebilirlerken kadılığa ancak Müslümanlar tayin edilebilirlerdi.[100]

Bu arada şu hususun da ayrıca belirtilmesi gerekir ki: Şer'an kadınların da kadı olarak tayinleri mümkün bulunuyor ise de[101] Osmanlı Devleti'nde fiilen kadınlardan kadılığa hiçbir tayin yapılmamıştı.

Osmanlı Devleti'nde kadılığı tayin bakımından uygulanan ana ilkeler yukarıda belirtilen kurallardan ibaret bulunmakla birlikte; bu ilkelerin daha ayrıntılı incelemesi yapılmadan kadıların tayini hususunda yeterli bir bilgiye sahip olunamayacağı ortadadır. Bu bakımdan yukarıda belirtilen bu ana ilkelerin daha yakından incelenmesinde yarar bulunmaktadır.

Konunun yeterince aydınlanabilmesi için; Osmanlılarda kadıların tayin usullerinin: "Kadılık Yapabilecek Kimseler", "Kadılığa Tayin Şartları", ve "Kadılığa Tayin" başlıkları altında daha da ayrıntılı olarak incelenmesi gerekmektedir.

a) Kadılık Yapabilecek Kimseler - Osmanlı Devleti'nde kadılık; medrese mezunları, müderrisler ve diğer kimseler olmak üzere, başlıca üç grup olarak sınıflandırılabilecek kaynaklardan gelen kimselerin yapabilecekleri bir meslekti. Şimdi kadılık mesleğini yapabilecek olan bu kimseleri daha yakından inceleyelim.

I) Medrese Mezunları - Daha önce de açıklandığı gibi; kadılık yapabilmek için iyi bir medrese eğitimi ve öğretimi

100 Mazaheri, a.g.e., s. 139.

101 Mardin, a.g.e.

görmek gerekiyordu. Bu bakımdan kadılık mesleği mensuplarının esas kaynağını medrese mezunları oluşturuyordu. Ancak, ne var ki; Osmanlı medreseleri gerek şöhret ve gerekse de eğitim düzeyleri bakımından birbirlerinden büyük farklılıklar gösterdiğinden, medrese mezunlarının hepsinin kadı olma şansı birbirine eşit değildi. Kadı olma imkânı bakımından bazı medreselerin mezunları diğerlerine göre daha şanslı durumda bulunuyorlardı. Bu bakımdan medrese mezunlarının kadı olma şartlarını incelemeden önce, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, Osmanlı medreseleri hakkında kısa da olsa bilgi verilmesinde yarar bulunmaktadır.

Osmanlılarda Medreseler - Osmanlı Devleti'nde, zamanının gereklerine göre yüksek öğretimin esasını medrese tahsili oluşturuyordu. Bu bakımdan medrese kurulması için gerekli imkâna sahip bulunan bütün büyük şehirlerde medrese açılması devletin başta gelen görevlerinden sayılıyordu. Nitekim zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük şehirlerinin büyük bir kısmında irili ufaklı birçok medrese açılmış bulunuyordu.

Ancak konumuz bakımından önemli olan Osmanlı medreseleri; İstanbul'da ilk defa Fatih Sultan Mehmet tarafından açılan medreseler ile yine İstanbul'da Kanunî Sultan Süleyman tarafından kurulan medreselerdir. İşte Osmanlı Devleti'nin kadı ihtiyacına cevap veren medrese mezunları bu medreselerde yetişen mezunlar arasından seçilirlerdi.

Mezunlarına kadılık hakkı kazandıran ilk medrese; İstanbul'un fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'da açılan: "Sahn-ı Seman Medresesi" idi. Bu medreseden sonra, Kanunî Sultan Süleyman tarafından, Süleymaniye semtinde, ikinci önemli medrese olan: "Sahn-ı Süleymaniye" medresesi açıldı. Bu iki medrese zamanımızın üniversitelerine denk okullar olup şeriat ağırlıklı bir öğretim uygulayan eğitim kurumlarıydılar. İşte bu iki büyük ve yüksek medreselerden başka: "Tetimme Medresesi" ismiyle anılan ikinci sınıf bir medrese daha vardı ki, bu Tetimme

Medresesi, Sahn medreselerine öğrenci yetiştiren bir okul durumundaydı. Yani Tetimme Medresesini bitiren öğrenciler, bundan sonra, daha yüksek bir öğrenim görmek isterlerse, Sahn Medreselerine devam etmek zorundaydılar. Softa ismi verilen Tetimme Medresesi öğrencileri; Tetimme Medresesini bitirip de Sahn Medresesine devam etmeye başlayınca; Danişment adını alırlar ve kadılar da işte bu Sahn Medreselerini bitiren Danişmendlerden seçilirlerdi.[102]

Osmanlı Devleti'nin yarı teokratik döneminin sonlarına doğru Sultan Abdülmecit zamanında ise, 1854 yılında; kadı yetiştirilmek üzere: Muallimhâne-i Nûvvab ismi altında yeni bir medrese açılmıştı. Sonradan ismi; Medresetül kuzat olarak değiştirilen bu okul yarı teokratik dönemin sonuna kadar, Osmanlı Devleti'nin kadılarının yetiştirilmesinde çok önemli işlevi olan bir kurum haline gelmiştir.[103]

Mezun Olunan Medreselere Göre Kadı Tayinleri - Genelde, yukarıda da belirtildiği gibi; gerek Sahn-ı Semen ve gerekse de Sahn-ı Süleymaniye Medreselerinden mezun olanların kadı olarak atanma talebinde bulunma hakkı varsa da; Kadılık isteklileri arasında daha çok tercih olunanlar; Sahn-ı Süleymaniye Medresesinin bir bölümü olan: Dârûl-Hadis Medresesi mezunlarıydılar. Bu medrese mezunlarının kadılığa tayinlerinden sonra eğer boş yer kalırsa, ancak o zaman, diğer medrese ve medrese bölümleri mezunlarının kadılıklara tayinleri yapılabilirdi.[104]

II) Müderrisler - Kendilerine kadılık yapma hakkı verilen diğer bir meslek grubu da: Müderrisler yani medreselerde hocalık yapan yüksek ilim adamlarıydı. Kanuna göre en üst müderrislik olan: Dârül-Hadis Medresesi Müderrisliği başta ve tercihli olmak üzere herhangi bir müderris, talebi halinde derecesine uygun bir kadılığa tayin edilebilirdi.

Genelde uygulanan kurala göre: 20-30 akçe yevmiyeli

102 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 9-37.

103 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 268.

104 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s.38.

müderrisler kaza kadılıklarına, 50 akçe yevmiyeli müderrisler sancak kadılıklarına ve Sahn Medresesi müderrisleri ise genelde; Şam, Halep ve Mısır gibi büyük merkezlere Mevleviyet kadısı olarak tayin olunuyorlardı.[105]

III) Kadılık Yapabilecek Diğer Kimseler - Genel kural, kadılık makamına tayin olunabilecek kişilerin medrese mezunlarıyla müderrislerden ibaret bulunması idi ise de; zaman içinde bu kişiler dışında bazı kimselerin de kadı olarak tayin edilmeleri adet haline gelmişti. Özellikle Kanunî Sultan Süleyman devrinden sonra başlayan duraklama ve çöküş devrinde; bazı kimselere gelir sağlamak amacıyla, diğer memuriyetlerde olduğu gibi, kadı tayinlerinde de yeni usuller konulmaya ve eski usullere aykırı davranışlarda bulunulmaya başlandı. Bunlar ilerdeki özel bölümlerinde ayrıntılarıyla belirtilecek olmakla birlikte; bu usullerden en dikkati çeker nitelikte bulunan; gözde kişilere ve devletin ileri gelen görevlerinde bulunan kimselerin evlâtlarına mevki dağıtımı şeklinde ortaya çıkan uygulamaya ayrıca değinmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin belirtilen duraklama ve çöküş devirlerinde; vezirlik, şeyhülislâmlık vs. gibi önemli görevlerde bulunanların çocuklarına ve padişah ve devlet ileri gelenlerinin özel sevgisini kazanmış bazı gözde kişilere bir gelir sağlanması için bunların, geliri fazla memuriyetlere tayini çok sık görülür bir uygulama haline gelmişti. İşte bu uygulamalar sırasında, belirtilen kişilere kadılık da verilebiliyordu.

Ancak, ne var ki: Osmanlı sisteminde kazada fiilen hizmet aranmadığından ve bu şekilde dağıtılan ekseri kadılıklar, naibler vasıtasıyla gördürüldüğünden[106] bu tip tayinlerin sakıncaları, kaza hizmeti yönünden, kısmen de olsa önlenebiliyordu. Ancak hemen belirtilmesi gerekir ki; bu kısmen önlenebilme imkânına rağmen, usulsüz tayinlerin yine de

105 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 66.

106 Mardin, *a.g.e.*

kadılık kurumunun otorite ve saygınlığını geniş ölçüde sarstığı da açıktır.

b) Kadılığa Tayin Şartları - Kadı olarak görev yapabilecek tahsil şartını haiz olan kadı adaylarının bu göreve tayin edilebilmeleri için, kadılık mesleğinin önemi itibariyle; zamanımızın hakim atamalarında olduğu gibi, diğer bazı şartların da aranacağı tabiîdir. Çünkü kadılık gibi devlet içinde son derecede önemli makama tayin olunacak kimselerin diğer memurlara oranla daha başka özelliklerinin de olması zorunluydu.

Bir medrese mezununun kadı olarak tayin edilebilmesi için öncelikle: Kadı olabilecek bir ehliyete malik olması ve bundan sonra da gerekli olan stajını başarıyla tamamlaması gerekiyordu.

Kadılığa tayinde çok önemli olan bu iki şartın konumuz bakımından daha yakından incelenmesi gerekeceği ise ortadadır. Bu sebeple; kadılığa tayin şartları: "Ehliyet", "Kadılık Stajı" ve "Kadılığa Tayin" başlıkları altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

I) Ehliyet - Bir kimsenin kadı olabilmesi için, her şeyden önce kadılık yapabilecek bir ehliyete sahip olması gerekmekteydi. Bilindiği üzere; hukuk ilmi açısından ehliyet, hak sahibi olabilme iktidarını ifade eden ve haiz olanın belli bir işi yapabilme yeterliğini belirleyen ruhî ve bedenî bir durumdur. Reşit ve mümeyyiz olup da mahcur bulunmayan ve haklarını kullanmakta serbest olup herhangi bir kimsenin izin ve icazetine muhtaç olmayan kimseler tam ehliyetli kimseler sayılırlar. İşte bir kimsenin kadı olabilmesi için de böyle bir ruh ve beden olgunluğunu haiz olması şarttı. Yani kadı adaylarının öncelikle; medenî haklarını kullanacak bir yaşa gelmiş olması, ayrıca eylem ve işlemlerinde de makul surette hareket edebilme iktidarında olması gerekiyordu.

Bu genel açıklamalardan sonra, kadı olabilmek için aranılan ehliyetin niteliği üstünde daha ayrıntılı olarak durabiliriz. Kadı olabilme ehliyetinin şartları şu şekilde sıralanabilir:

1) Yaş - Kadılığa tayin olunabilecek kimsenin her şeyden önce, belli bir yaş olgunluğuna gelmesi gerekiyordu. Bu yaş olgunluğu ise baliğ olmakla[107] elde edilebiliyordu. Baliğ olmak; Buluğa ermek yani ergin olmak, daha açıkçası, medenî haklarını kendisinin kullanabileceği bir yaşa gelmiş olmak anlamına geliyordu. Şer'i hukuka göre bir kimsenin baliğ olması ise; yirmi beş yaşını doldurmakla elde edilebilir kabul edildiğinden; bir kimsenin kadı olabilmesi için yirmi beş yaşını doldurmuş olması gerekliydi.[108] Yani, bir kimsenin fiilen kadılık yapabilmesi için en az yirmi beş yaşında olması şarttı.

2) Bilgi - Kadılığa tayin için aranılan şartlardan bir diğeri de; tabiî ki bilgi şartıydı. Gerçi kadı olabilmek için medrese mezunu olmak zaten gerekliydi ama, medrese mezunları içinde de en bilgililerinin kadı olarak tayini usul haline gelmişti.

Bu bakımdan bir kimsenin kadı olabilmesi için, iktidar ve liyakatinin sabit olması[109] gerekliydi. Çünkü Koçi Bey'in ifadesiyle: "Tarık-ı kazada medar ilimdir, sırın-ü sâl ve hesabü neseb değildir." "Seccade-i şeriat âlim ve âdil olanlara gereklidir." "Meselâ bir kazılığa on kişi mülâzımdır. İmtihan olurlar, hangisi ehli ilim ise hak onundur"[110] kuralı kadı tayinlerinde uygulanması gereken ana ilkelerden başta geleni durumundaydı. Bu bakımdan kadılık adaylarının, mevcut bulunan boş kadrolardan fazla olması halinde; bu adaylar arasında sık sık yarışma sınavı niteliğinde bir imtihan yapılması usulü uygulanıyordu.

3) Ahlâk - Kadılık mesleğinin işlevi yönünden; bu meslek mensuplarının iyi ahlâk sahibi olmaları da gerekliydi. Bunun için kadı adaylarında aranılan özellikler arasında; kadı adayının günahtan sakınır olması, erdemli bulunması gibi şartlar da aranıyordu.[111] Zamanın inançlarına göre; bu sa-

107 Mardin, a.*g.e.*; *Ana Britannica*, Kadı maddesi.

108 Mardin, a.*g.e.*

109 Mardin, a.*g.e.*

110 Koçi Bey, a.*g.e.*, s. 36 ve 108.

111 *Ana Britannica*,

yılan özelliklerin, öncelikle İslâm dinini kabul etmiş kişilerde bulunması asıl olduğundan, daha önce de belirtilmiş olduğu üzere, kadıların Müslüman olmaları ve şeriatı da çok iyi bilmeleri gerekliydi.

Kadıların iyi ahlâklı kişiler olduklarının tesbiti bakımından, suç işlememiş kişiler olmalarına da önem veriliyordu. Osmanlı Devleti'nin yarı teokratik döneminde kabul olunan 7 Ramazan 1332 tarihli kanunda kadılığa tayin edilebilmek için: "Ceraim-i âdiyeden dolayı bir haftadan fazla hapis cezasıyla mahkûm olmamış bulunmak" da gerekliydi.[112] Nitekim aynı dönemde, kadı adayları hakkında yukarıda sayılan ahlâki özelliklere sahip olup olmadıklarını tespit için, gizli bir zabıta araştırması yapılması da usul ittihaz olunmuştu.

Kadıların Osmanlı Devleti içindeki görev ve fonksiyonlarının niteliğe itibariyle, kendilerinde bulunması gereken en önemli özelliğin; ahlâken mazbut ve her bakımdan itimat edilebilir bir kimse olmaları şeklinde belirtilmesi gerekir. Öyle ki gerek Mevleviyet kadılarının ve gerekse de kuzatın normal görev sürelerine bir miktar süre daha eklenerek görevlerinin uzatılabilmesi ancak bunların, görev yerlerinde istikamet ve dürüstlüklerinin sabit olmasına bağlı bulunuyordu. Kadıların ahlâki yönden herhangi bir şüphe altında bulunması veya böyle bir durumlarının sabit olması halinde ise azillerine kadar gidilebiliyordu.

4) Sıhhat ve Sağlık - Kadılık yapabilmek için mesleğin gerektirdiği bedenî ve ruhî sağlamlığa sahip olmak da kadı adaylarında aranan şartlardan biriydi. Öyle ki İslâm hukukuna göre; anlayabilmek yeteneğini ihlâl eden: korku, hiddet, açlık, susuzluk hallerinde hükümden sakınmak gerektiğinden[113] kadıların görev sırasında aklî ve bedenî sıhhat ve sağlamlıkta olmaları zorunluydu. Bu özellikleri taşımayan ve bu özellikleri gösteremeyecek olan kişilerin kadı olarak tayinleri de mümkün bulunmuyordu.

112 Mardin, *a.g.e.*

113 Mardin, *a.g.e.*

Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde bu kurallara aykırı bazı kadı tayinlerinin yapılmış olması, kuralın istisnası değil fakat bu usulün ihlâli niteliğindeydi.

II) Kadılık Staji - Kadılığa tayin şartlarından ikinci önemli şart da; adayların belli bir staj yapmasıydı. Bu kadılık stajı; Danişmentlik ve Mülâzemet olmak üzere iki safhada tamamlanırdı.

1) Danişmentlik - İstanbul'daki, Sahn-ı Seman ve Sahn-ı Süleymaniye Medreselerinden mezun olan öğrenciler, kadılık talebinde bulunmaları halinde; bunlar adları daha önce padişahın fermanlarıyla tesbit edilen, büyük vilâyet kadılarının yanına Danişment adıyla eğitim ve staj için gönderilirlerdi. Molla Kadı denilen bu büyük kadının yanına gönderilen Danişmentlerin en az beş kişilik gruplar halinde olmaları usuldendi. Molla Kadı'nın yanında üç veya beş yıllık bir süreyle kalan danişmentlerin, bu sürelerinin sonunda, yeniden İstanbul'a dönerek Mülâzemetlerini tamamlamaları gerekirdi.[114]

2) Mülâzemet - Kadı adaylarının, kadı olabilmeleri için geçirmeleri gereken esas staj Nevbet ve Mülâzemet denilen ikinci devreydi.

Ancak hemen açıklanması gerekir ki; Mülâzemet, yalnızca kadılık mesleğine ilk defa girmek isteyen kadı adayları için geçirmeleri gereken bir devre değil, fakat aynı zamanda; bir süre kadılık yaptıktan sonra süresini doldurup İstanbul'a dönen kadılar için de gerekli bulunan, bir meslek içi eğitim evresi niteliğini de taşıyordu. "Haftada bir gün, çarşamba günü kazaskerin divanı olur. Cümle mazul kadılar ol gün büyüksarığı örfederler, giyip varup kazaskeri selâmlar, her biri bir kasabanın kadılığına talip olur"lardı.[115]

İşte yukarıda açıklandığı üzere; taşrada, molla kadıların nezdinde ilk stajlarını bitiren kadı adaylarının geçirmek zorunda oldukları mülâzemet; böylesine önemli bir eğitim

114 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. II, s. 98.

115 Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 106.

safhasıydı.

Mülâzemetin esası: kadı adayları ile yeniden kadılığa tayinlerini bekleyen eski kadıların İstanbul'da kazaskerlerin konaklarında haftanın muayyen günleri yapılan toplantılara katılmalarından ibaretti. Böylece tayin için kadıların sıra beklemesine Nevbet ve sıra bekleyen kimselerin memuriyet durumuna Mülâzemet ve yine mülâzemette bulunan kadı adaylarına da Mülâzim denilirdi.

Kelimenin manası;"Bir işe başlayabilmek için, o işe, ücretsiz devam etme, staj görme"[116] demek olan Mülâzemete, yine kelime manası; "Bir işe girmek amacıyla o işe maaşsız olarak devam eden kimse, stajyer"[117] demek olan Mülâzımlar belli usulle girerlerdi.

Kadı adayları öncelikle hangi kazaskerliğe bağlı iseler o kazaskerliğe; yani Rumeli ya da Anadolu kazaskerliğine başvurarak; kazaskerlerin tuttuğu ve kadı adaylarının isminin yazıldığı Matlap isimli deftere kendilerini kaydettirmeleri gerekirdi. Bundan sonra; duruma göre 1 yıl ya da daha fazla olmak üzere değişen bir süre, kazaskerlerin haftanın belirli günlerinde yaptıkları toplantılara devam etmek suretiyle mülâzemet günlerini geçirirlerdi. İşte böylece mülâzım sıfatını alan kadı adayları, sürelerini doldurduktan sonra, tayin için beklerlerdi. Aslında mülâzemet iki yıl sürdükten sonra kadılığa tayin gerekir idi ise de bu pek mümkün olamazdı.[118]

Ancak; sıra beklemenin muayyen bir sınırının olmaması ve mülâzemet süresinin boş kadı kadrosunun bulunmasına kadar uzun süre devam edebilmesi sebebiyle; yeni mülâzım alınını beklemek bazen yıllar sürer ve yeni mülâzım alınması imkânsız hale gelebilirdi. Bu sebeple Padişah cülusu ve büyük zaferler kazanılması ve şehzade doğumları gibi olağanüstü ve mutlu durumlarda yeni mülâzemetler verilmesi ya

116 *Meydan Larousse*, c. 9, s. 134-135.

117 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 45-49.

118 Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 106.

da Padişah hocaları, şeyhülislâm ve bunlar gibi bazı önemli kişilere taltif olarak yeni mülâzemet verme hakkı ihsan olunması yoluyla yeni mülâzım kadroları ihdası âdet olmuştu. Kanunî Sultan Süleyman zamanında, Ebusuut Efendi tarafından konulan mülâzemetin yedi yılda bir verilmesine dair kural böylece yumuşatılmış oluyordu.

İşte böylece, mülâzemet alan ve kendilerine kadı olma hakkı verilen kimseler aşağıda ayrıca açıklanacak bir usule uyulmak suretiyle kadılığa tayin olunurlardı.

Ancak şu hususun da ayrıca belirtilmesi gerekir ki; boş kadılık kadrolarının pek az olması ve tayin hakkına sahip olanların da kadrodan fazla olması durumlarında; mülâzımlar imtihana tabi tutulurlar ve imtihanı kazananlar kadılığa tayin olunurlardı. "Meselâ bir kadılığa on kişi mülâzimdir. İmtihan olurlar, hangisi ehli ilim ise hak onundur"[119] kuralı bu sebeple sık sık uygulanırdı.

III) Kadılığa Tayin - Mülâzemet devresini bitirip gerektiğinde yapılan imtihanı da kazanan kadı adaylarının bundan sonra tayinleri yapılırdı. Kadı tayininde tabiî olarak bazı usullere uyulması gerekiyordu ki; bu usul aşağıda: "Yer seçimi" ve "Tayin kararı" bölümlerinde ayrıntılı olarak açıklanmaya çalışılacaktır.

1) Yer Seçimi - Kadı tayinlerinde en önemli ilke; Koçi Bey'in deyişiyle: "Rumeli'de olan kazılar Anadolu'ya kazı olmaz ve Anadolu'da olan kazılar Rumeli'ye kazı olmaz, yine Anadolu'ya kazı olur" kuralıydı.[120] Yani ana ilkeye göre: Rumeli kazaskerinin mülâzımları Rumeli'ye; Anadolu kazaskerinin mülâzımları da Anadolu kazaskerliğinin kadılık makamlarına tayin olunabilirlerdi. Bunun aksi yani; Anadolu mülâzımlarının Rumeli ve Rumeli mülâzımlarının da Anadolu kazaskerliği kadılıklarına tayinleri yapılamazdı.

Kadı adaylarının tayin olunabilecekleri yerlerle ilgili diğer kurallar da şunlardı:

119 Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 108.

120 Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 106.

Öncelikle Kadıların; Mevalî ve Kuzat yani; yüksek kadılar ve kaza kadıları olarak ikiye ayrılmaları asıldı. Mevalî, sancak ve eyalet kadılıklarına tayin olunurken; Kuzat ise kaza kadılıklarına tayin edilebilirlerdi. Mevleviyet kadılarının yani Mevalinin tayin olunabileceği kadılıklar da; sancaklardaki yevmiyesi 300 akçe olan memuriyet derecesindeki kadılıklar ve eyaletlerde de yevmiyesi 500 akçeden fazla memuriyet derecesindeki kadılıklardı.

Kuzat'ın tayin yerleri ise yukarıda da belirtildiği üzere kazalardı. Esasen kuzat; kaza kadılarını ifade eden bir kelime durumundaydı.

Kadılığa ilk tayin olunan adaylar genelde, kazalar içinde adlî gelir yönünden en düşük seviyede olan kazalara gönderilirler; ilk kadılıklarından sonra İstanbul'a nevbete gelmiş olan mülâzemet mensupları ise daha önceki kıdemlerine uygun gelir düzeyindeki kazalara tayin olunurlardı.

Kaza kadılarının en yüksek derecesine; sitte denilir ve bu dereceye gelmiş kadılar da bulundukları kazaskerlik bölgelerine göre; Sitte-i Rumeli, Sitte-i Anadolu ya da Sitte-i Mısır ismiyle anılırlardı. Bunlara ayrıca Eşraf-ı Kuzat da denilirdi. İşte bu sıfatı almış olan kadıların kazaskerlik bölgesinin geliri en yüksek kazalarına tayinleri gerekiyordu.

Ayrıca: Eşraf-ı kuzat'dan, her kazaskerlik bölgesi için iki kişi seçilerek, bunlar kazaskerlik divanlarında görevlendirilirdi ki; Tahtabaşı da denilen bu kadılar kazaskerlikte kalırlar ve kazaskerlerin danışmanlık görevini yürütürlerdi.[121]

2) Tayin Kararı - Yerleri belirlenen kadıların tayinleri yine derece ve yevmilerine göre tespit edilen usule göre yapılırdı. Genel olarak; 40-150 akçe yevmiyeli olan kadıların tayinleri kazaskerlerce; 150 yevmiyeden yukarı olan kadı tayinleri ise önceleri vezir-i âzam ve daha sonraki zamanlarda da şeyhülislâm tarafından yapılırdı. Ancak hemen belirtilmesi gerekir ki bu tayinlerin kesinleşmesi için; kazekkerler ve şeyhülislâmın yaptığı tayinlerin vezir-i âzam ve vezir-i âzamın

121 *AnaBritannica.*

yaptığı tayinlerin de Padişah tarafından onaylanması gerekirdi.

Yine; kadılardan Rumeli'de görevlendirilenler Rumeli; Anadolu'da görevlendirilenler de Anadolu Kazaskeri tarafından atanmak durumundaydı.

Usule göre: 150 akçe yevmiyeye kadar geliri olan kadılar; kazaskerin Divan-ı Hümayun'da padişaha ve padişah olmadığı zamanlarda da vezir-i azama arz etmesi üzerine vezir-i azam veya divanda bulunursa padişahın iradesiyle tayin edilirlerdi. 150 akçeden daha fazla yevmiyeli kadıların tayinleri ise: Kazaskerin teklifi üzerine; vezir-i azamın arzıyla ve padişahın iradesiyle olurdu. Ancak sonradan yani 16. yüzyıldan sonra, şeyhülislâmların otoritelerinin artmasının sonucu, bu kadıların tayinleri şeyhülislâmın durumu vezir-i azama arzı suretiyle yapılmaya başlandı.[122]

Tayini padişahın veya vezir-i azamın iradesi ve onayı ile tamamlanan kadıya; bu tayin ve kaza selâhiyetini gösteren bir belge verilirdi. Berat denilen bu belgeyi alan kadı, artık tayin olduğu yerde göreve başlayabilirdi. Bu beratı alan kadının, devlete Berat Resmi adı altında bir harç vermesi gerekirdi. Berat Resmi, kadının tayin olunduğu kadılığın yevmiyesine göre hesaplanır ve hesap edilen bu harçın yarısı devlet hazinesine ve diğer yarısı da kadıyı tayin eden kazasker ve maiyyetine ait olurdu.[123] Ayrıca, daha önce de belirtildiği gibi; kadının kendisine tayin müjdesi getiren kazaskerin muhzırlarına da yüklü bir bahşiş vermesi de adettendi.

B) Kadının Özlük İşleri - Osmanlı Devleti'nde kadıların özlük işleri de oldukça ayrıntılı olarak düzenlenmiş bulunuyordu. Kadılık örgütünü daha önce de açıklanan özelliklerine göre; kadıların Rumeli veya Anadolu'da görev yapmaları itibariyle; özlük işleri de görev yaptıkları kazaskerliklerce yürütülürdü.

122 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 87.

123 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 111.

Kadıların özlük işleriyle ilgili belli başlı kurallar şunlardı:

a) Kadılık Dereceleri - Osmanlı Devleti'nde kadılar öncelikle Mevleviyet ve Kaza kadıları (Kuzat) olmak üzere, başlıca iki büyük dereceye ayrılırlar ve sonrada bu Mevleviyet kadıları ile Kuzat da kendi aralarında derecelendirilirdi.

Ancak hemen söylemek gerekir ki; kadılar görevve görevin kapsamı itibariyle anı selâhiyete sahip olup bu yönden birbirlerinden büyük farklılıkları yoktu. Kadılık dereceleri kadıların kıdem ve gelirleri bakımından önem taşırlardı.

I) Mevleviyet Kadıları - Mevleviyet Arapça; efendi, âlim, çok bilgili kimse anlamına gelen 'Mevlâ' kelimesinden türetilmiş ve mesleklerinde en üst dereceye gelmiş kadıların rütbelerini gösteren bir kelimeydi. Bu rütbe ve dereceye gelmiş olan kadılara; Mevalî veya Molla adı da verilirdi.

Molla veya Mevalî rütbesini kazanan kadılar; meslekle-rinde en saygın durumda olan, en yüksek derecedeki kadılar oldukları için gelirleri de buna göre pek fazla olurdu. Mevleviyet kadılarının gelirleri genelde günlük üç yüz ile beş yüz akçe arasında bulunuyordu ki bu da devirleri için oldukça büyük bir yevmiye teşkil ediyordu. Mevleviyet kadılarından sonra, mevki ve gelir durumu itibariyle, daha yüksek olarak kazaskerler gelirdi.

Mevleviyet kadıları, özel bölümünde ayrıntılarıyla açıklanacağı üzere, belli bir usulle ve bir yıllık bir süre için tayin olunurlardı. Mevalinin diğer kadılara göre görevlerinde farklı ve üstün bir yetkileri bulunmamakla birlikte ilmî kudretlerinden doğan yüksek bir otoriteleri vardı. Koçi Bey'in anlatışıyla: "Mevleviyet derler onları müfti'islâm arzeder. Müderrislere ve mollalara müfti karışır. Vezir hemen rikâbı Hümayuna arz eder. Anlar ki meliyyettir, müddeti yoktur, ne kadar mazul etmezse durur."[124] Mevleviyet kadılıklarına genelde; Sahn Medreselerinin müderrisleri tayin olunurlardı ve bu kadılar, Beylerbeyine eş bir mevki ve itibara sahip olurlardı. Mevleviyet kadılarının en ünlü ve itibarlısı ise İs-

124 Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 108.

tanbul kadısı idi. İstanbul dışındaki mevleviyet bölgeleri ise; sancak ve vilayet merkezleriydi.

Mevleviyet kadılıkları da kendi aralarında dört dereceye ayrılırlardı. Bunlar şu şekilde sıralanırdı:

Haremeyn Mevleviyeti: Mevleviyetlerin içinde en yüksek dereceye bu mevleviyet sahipti. Mekke ve Medine kadılıkları olan bu mevleviyet; İslâmın kutsal yerleriyle ilgili olduğundan itibar yönünden de çok üstün bir mevki durumundaydı.

Bilâd-ı Hamse Mevleviyeti: Haremeyn Mevleviyeti'nden bir sonraki derece olup; Edirne, Bursa, Şam, Mısır ve Filibe kadılıkları bu mevleviyet derecelerindeydiler.

Mahreç Mevleviyetleri: Gelir durumu itibariyle üçüncü dereceyi oluşturan bu mevleviyete dahil olan kadılıklar: Kudüs, Halep, Tırhala, Yenişehir, Galata, İzmir, Selânik, Eyüp, Üsküdar, Girit, Trabzon kadılıklarıydı.

Devriye Mevalisi: Mevleviyet kadılıklarının en küçük derecesini bu kadılıklar oluşturuyorlardı. Yukarıda sayılanlar dışında kalan mevleviyet kadılıkları Devriye Mevalisini teşkil ederdi. Maraş, Bağdat, Bosna ve Sofya gibi küçük mevleviyet kadılıkları bu mevaliye mensuptular.[125]

"Sancak merkezinin kadısı ancak merkez kadısının reisi olduğundan başka, İstanbul'dan gelen emirleri sancağın diğer kadılarına yollamakta aracılık ediyordu. O, kıdemde de diğer kaza kadılarına üstün olduğu için, tahkikat vesair işlerine memur edilmekte üstünlüğü vardı."[126] Bunun dışında diğer kadılıklara göre bir üstünlüğü sözkonusu değildi.

II) Kaza Kadıları (Kuzat) - Kaza kadıları da kendi aralarında önce üç sınıfa ayrılırlardı. Bunlar Anadolu ve Mısır kadılarıyla Rumeli kadılıklarıydı. Rumeli kadıları; Rumeli kazaskerine ve Anadolu ve Mısır kadılıkları da; Anadolu Ka-

125 Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, *a.g.e.*, s. 99-103.

126 *Büyük Celalî Karışıklıklarının Başlaması*, Prof. Dr. Mustafa Akdağ, s. 7.

zaskerine bağlıydılar. Anadolu kadılıkları kendi aralarında on, Mısır Kadılıkları altı ve Rumeli kadılıkları dokuz dereceye ayrılıyorlardı.

Rumeli kadılarının alt dereceden üst dereceye doğru dereceleri şöyleydi: Çina, Eğri İnebahtı, Salise, Saniye, Karib-i ala, Sitte-i Rumeli. Anadolu Kadılarının alt dereceden üst dereceye sıraları da: Tâsia, Sâmine, Sâbin, Sadise, Hamise, Rabia, Sâlise, Saniye, Musul ve Sitte-i Mısır şeklindeydi. Keza, Mısır kadılıkları da: Sadise, Hamise, Rabia, Sâlise, Musul ve Sitte-i Mısır olmak üzere derecelendirilmişti.[127]

Görüldüğü üzere Kuzatın en yüksek derecesi sitte derecesi olup bu dereceye gelen kadılar geliri en yüksek olan kazalara tayin edilirlerdi. Keza yine Eşraf-ı Kuzat unvanını alan bu kadılardan her kazaskerlik için iki tanesi kendi kazaskerlerinin yanında onların divanına katılarak müşavirlik görevini yürütürlerdi.

b) Kadının Maaşı - Daha önceki bölümlerde belirtildiği üzere; İslâmî esaslara göre, Şer'i bilgisi yeterli olan kimselerin kadılık yapmaları mecburi olup yine adalet dağıtımı Allah Rızası için yapılan bir iş olduğundan esas olarak ücretsiz yapılması gereken bir görevdi. Bunun için, zaruret olmadıkça yargılama işlerinin de ücretsiz yapılması din icabıydı. Ancak ne var ki, zamanla devletlerin büyüyüp, halkın çoğalması sebebiyle adalet işlerinin ücretsiz olması ilkesinin de uygulanma alanı kalmadı. Ve kadıların ücretleri böylece bir esasa bağlandı.

Osmanlı devletinin ilk zamanlarında, kadılık gelir yönünden çekici bir meslek değildi. Öyle ki medrese mezunları kadılık yerine daha çok müderrisliği tercih ederlerdi.[128] Hatta, Yıldırım Bayezit zamanında kadıların rüşvet aldıkları sultana şikâyet edilmiş ve Bayezit'in da bu kırk kadar kadının bir eve kapatılarak yakılmasını emretmesi üzerine, kendisine kadıların gelirlerinin çok düşük olması sebebiyle bu yola

127 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 91-93.

128 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 84.

gittikleri söylenince onları affederek ücretlerini arttırdığı gerçek bir olay olarak nakledilegelmiştir.[129] Nitekim bu olaydan sonra kadıların alacakları harçlar Yıldırım Bayezit zamanında, belli bir tarifeye bağlanarak en düşük ve âzami hadleri belirlenmiştir.

Esasen Osmanlı Devleti'nde kadıların belli bir maaşları olmayıp, bunların gelirleri gördükleri davalar ve diğer devlet işleri sebebiyle aldıkları harçların bir miktarının kendilerine verilmesinden sağlanırdı. Yukarıda da açıklandığı üzere, en yüksek geliri olan kadılar Mevleviyet kadıları olup bunu Kuzatın üst dereceleri takip eder ve en alt dereceler de en az gelir getirenler olurdu.

Kadılık gelirlerinin hesap olunmasında kadılığın yevmiyesi yani günlük geliri esas alınırdı. Kadılığın yevmiyesi ise: Bir kadılık, her bin hane on akçe gelir getirecek şekilde hesap olunarak tespit olunurdu.[130] Buna göre örneğin on bin haneli bir kazanın yevmiye geliri, yüz akçe olarak tesbit ediliyordu. İşte bu gelirin ne kadarının kadıya ait olacağı da tayin sırasında kendisine verilen Berat'ta belirtilir ve böylece kadının net geliri belirlenmiş olurdu.

Bu anlatılan hesap şekli, Kazaskerlerin gelirlerinin hesabında da uygulanırdı. Ancak kazaskerler kısmet-i askeriye adı altında ek bir gelire de sahip bulunuyorlardı.

C) Kadıların Terfii - Kadılar ilk tayinlerinde gelir düzeyi en az olan kazalara gönderilirler ve burada sürelerini tamamladıktan sonra nevbet için İstanbul'a dönerler ve orada mülâzemete geçerlerdi. Ve bundan sonra gösterdikleri başarı ve ehliyete göre gelir düzeyi daha fazla olan yeni kazalarına tayin olurlardı. Kadıların terfii böylece devam eder ve durumuna göre en üst dereceye kadar çıkabilirlerdi.

Ancak bazı kadılıklara tayin edilebilmek için daha önce belli görevlerde bulunmak gerekiyordu. Örneğin Koçi Bey'in deyişiyle: "Bursa'dan Edirne'ye olur. Edirne'den İstanbul'a

129 Bostanzade Yahya, *a.g.e.*, s. 44-45.

130 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 91.

olur. İstanbul Kadısının yolu Anadolu Kazaskeri olmaktır"[131] kuralı uygulanırdı.

D) Kadının Sorumluluğu - Bir devlet memuru olarak kadının da, görevlerini yerine getirirken yaptığı hukuka aykırı eylem ve işlemlerinden dolayı sorumlulukları bulunuyordu. Kadının bu sorumluluğu, sorumluluğa konu olan eylem ya da işlemin niteliğine göre disiplin yönünden olabildiği gibi ceza yönünden de sözkonusu olabilirdi.

Kadıların bir suç işlemeleri veya disiplin cezasını gerektirecek herhangi bir davranışta bulunmaları halinde haklarında öncelikle bir soruşturma yapılması gerekiyordu. Bu soruşturmanın sonucuna göre kadının yargılanması veya yargılanmasına gerek olmadığına karar verilebileceği gibi; yine soruşturma sonucunda elde edilecek sonuca göre kadının disiplin yönünden cezalandırılması yoluna da gidilebilirdi.

Kadı hakkında ön soruşturmanın yapılması hususunda genelde uygulanan usul; ya civar kazalarda görevli bir veya birkaç kadının soruşturma için görevlendirilmesi şeklinde ya da başkentin ya da sancak veya eyalet merkezinden görevlendirilecek kıdemli bir kadıya soruşturma yaptırılması şeklinde olurdu. Bu soruşturmanın sonucuna göre de kadı hakkında gereği yapılırdı.

I) Disiplin Sorumluluğu - Kadıların devlet içindeki çok önemli görevleri sebebiyle, bunların resmi işlem ve eylemlerinde olduğu kadar özel yaşayışlarında da belli birtakım kurallara uymalarında toplumun çok büyük yararı bulunuyordu. Bu bakımdan kadılar, resmi işlerinde olduğu kadar özel yaşayışlarında da titiz bir disiplin sorumluluğu altında bulunuyorlardı.

Bu disiplin sorumluluğunun gereği olarak kadılardan beklenen; her şeyden önce, görevlerini usul ve yasalara uygun olarak yerine getimeleriydi. Bunun dışında da özel yaşayışlarında saygın ve dürüst bir kimlik içinde olmaları şarttı.

131 Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 108.

Bu bakımdan şer'i hukuka göre; örneğin: Kadılar taraflardan hediye alamazlar, tarafların tertipledikleri ziyafetlere gidemezler, veresiye mal alamazlar, ikraz ve istikraz ve ticaret yapamazlardı.[132] Kezakadıların başlarında sarık olmaksızın, başı açık olarak görev yapması, şurb-ı duhan edip (tütün içip) rüşvet istemesi[133] yasaktı. Bunun aksine bir davranış içinde bulunan kadılar disiplin cezasına muhatap olmak durumunda kalırlardı.

Bu disiplin cezası ise görevden azledilmek gibi çok ağır bir nitelikte dahi olabiliyordu. Bunun dışında; yine, kadıların bir yıllık görev sürelerine eklenen on aylık örfi süre de ancak disiplin cezası almamış kadılara uygulanan bir taltif niteliğinde olduğundan; disipline aykırı davranan kadılara bu ek sürenin verilmemesi de bir disiplin cezası niteliğinde idi.

Bu arada şu hususun da ayrıca belirtilmesi gerekir ki; Mevleviyet kadılarının görev sürelerine, bunların herhangi bir şikâyete sebep olmamaları ve dürüst bulunmaları halinde eklenebilecek olan bir iki aylık ek süre de kadının disiplin sorumluluğunun çok önemli bir örneği niteliğinde bulunmaktadır.

II) Cezaî Sorumluluk - Kadının disiplin sorumluluğu dışında, diğer devlet memurlarında olduğu gibi cezaî sorumluğu da bulunuyordu. Cezaî sorumluluk tabiî ki, kadının suç işlemesi halinde sözkonusu olabilirdi.

Bu halde de kadı, diğer kimseler gibi yargılanarak, suçunun subutu halinde cezalandırılabilirdi. Ancak ne var ki, suçunun sabit olması halinde, duruma göre kendisine idam cezası bile verilebilirken[134] adaletin saygınlığının zedelenmemesi için, kadıya haysiyet kırıcı cezalar verilmesi mümkün değildi. Nitekim kadılara, değnek vurma ve falaka cezaları verilemezdi.[135]

132 Mardin, *a.g.e.*

133 *Osmanlılarda Din ve Devlet*, Muammer Sencer, s. 95.

134 Sencer, *a.g.e.*, s. 94.

135 Sencer, *a.g.e.*, s. 93.

e) Kadının Denetimi - Kadılar, görevleri dolayısıyla; hem idarî ve hem de yargısal yönden denetime tabi bulunuyorlardı. Kadıların yargısal denetimi konusunda; kadıların kararlarıyla ilgili bölümlerde gerekli bilgi verildiğinden bu konuya yeniden değinilmesinde gerek bulunmamaktadır.

Kadıların idarî yönden denetlenmesi ise şöyle olurdu: Şikâyet halinde kadı, üst dereceli bir başka kadı tarafından denetlenebilirdi. Keza: Vezir-i azamlar gerektiğinde kazaları teftiş ederlerdi. Keza yine şikâyet durumunda; başka bir kadı veya müftüye durum incelettirilebilir ve gerekiyorsa kadının kararı iptal edilebilirdi.[136]

E) **Kadılığın Süresi** - Kadılığa tayin edilenler kendilerine görev verildiği süre bu görevi yürütürlerdi. Kadılık görevinden ayrılmak için belli bir yaş sınırı sözkonusu değildi. Görevi yürütebilecek zihni ve bedeni güce sahip olundukça kadılık yapılmasında yaş bir engel teşkil etmiyordu.

Ancak daha önce de belirtilmiş olunduğu üzere; bir kazaya ya da mevleviyet kadılığına tayin olunan kimseler görev yerlerinde belli bir süre kaldıktan sonra tekrar İstanbul'a dönerek mülâzemete başlaması gerekiyordu.

Sultan II. Murat zamanına kadar kadılar tayin olundukları yerlerde ömür boyu kalabildikleri için, artan diğer medrese mezunlarının kadılığa tayinleri mümkün olmuyordu. İlk defa Sultan II. Murat zamanında kadıların görevyerlerinde bir yıl süreyle kalmaları ve bu süre sonunda mülâzemete geçmeleri usulü konulmuştur.[137] Bundan sonra da bu usule devam edildi. Ancak sonraki yıllarda; kadılıktaki yer itibariyle görev süresi; esas olarak bir yıllık müddet-i örfî ve bir yıl da uzatma olarak iki yıla çıkarıldı.[138] Sonradan yapılan değişiklikle de; kadıların kaza bölgelerindeki görev süreleri toplam olarak yirmi ay olarak tesbit olundu. Bu süre dolduktan sonra ka-

136 Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, s. 238.

137 Bostanzade Yahya, *a.g.e.*, s. 60-61.

138 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. II, s. 98.

dılar görevlerini bırakarak mülâzemete giderlerdi.[139] İstanbul'a mülâzemete dönen kadılar burada iki yıl beklemek durumundaydılar. Bu kadılar: "Haftada bir gün, çarşamba günü kazaskerin divanı olur, cümle mazul kazılar ol gün büyük sarığı örf ederler, giyip varıp kazıaskeri selâmlarlar, her biri bir kasabanın kazılığına talip olur." "İkişer yıl oldukda Asitanede mülâzım olanlara tevzii olunur"du.[140]

Mevleviyetlerin süresi ise yalnızca bir yıldı.

Ancak, kazasker, İstanbul kadısı ve mevalîden olanlar, süreleri içinde şikâyeti mucip olmazlar ve sürelerini başarılı olarak bitirirlerse, kendilerini, taltîf yani onurlandırmaları için süreleri bir iki ay daha uzatılabilirdi.[141]

F) Kadının Emekliliği - Herhangi bir sebeple meslekten ayrılmayan ya da azlolunmayan kadılar, görevlerini yapamayacak bir yaşa geldiklerinde Tekaüd olurlar yani emekliye ayrılırlardı.

Vezir, Beylerbeyi, Sancakbeyi, Mâzul şeyhülislâmlar ve mevalinin geçinmeleri için ise, kendilerine ömür boyunca bir tekaüd maaşı veya muvakkat mâzuliyet geliri bağlanırdı ki buna da; Arpalık denilirdi. Arpalıklar; bir ya da iki kazanın hasılat-ı şer'iyesinden ibaret olurdu.

139 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 95-96.

140 Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 106.

141 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 106.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KADI'NIN UYGULADIĞI HUKUK

Kadıların uyguladığı hukukun niteliği hakkında; "Kadının Hükmü" incelenirken gerekli bilgi verilmişti. Şimdi bu konuda tamamlayıcı açıklamada bulunulacaktır.

Daha önce de belirtildiği gibi; Osmanlı Devleti'nde "iki hukuk sistemi yanyana yaşıyordu: Biri şeriat, diğeri Kanun. Biri Tanrının iradesi, öteki hükümdarın iradesinin ifadesi."142 İşte kadı, bu iki hukuku da uygulamak durumundaydı.

Ancak hemen belirtilmesi gerekir ki: Padişahın iradesinin ifadesi olan ve kanunla konulan hukuku oluşturan kurallar; teokratik devirde örfî hukuk olarak anılırken, yarı teokratik devrede kanunun oluşturduğu hukuk olarak ifade edilen mevzuatı kapsıyordu. Kaynak yönünden birbirinden tamamen farklı olan bu şer'i ve örfî hukuk sistemi; Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar bir arada yaşayagelmiştir. Türk ırkının devlet kurup, devlet yönetmedeki tecrübe ve ustalığının oluşturduğu örfî hukuk; tarihin en eski çağlarından beri süzülüp gelen devlet geleneklerinden oluşuyor ve şer'i hukukun düzenlememiş olduğu konularda işlevini sürdürüyordu. Buna karşılık şer'i hukuk ise, Osmanlı Devleti'ne İslâmî esasları kazandıran ve örfî hukukun, İslâmın koyduğu iyilik, adalet ve eşitlik ideallerine uymasını sağlayan bir sistem görevini görüyordu.

Şimdi bu iki hukuk sistemini ayrı ayrı inceleyelim:

A) Şeriat - Osmanlı kadılarının görevlerini yerine getirirken uygulamak zorunda oldukları hukuk sistemi öncelikle, İslâmî

142 Berkes, *a.g.e.*, c. I, s. 97.

hukuk sistemiydi. Bu ise Osmanlı devlet teb'asının büyük bir çoğunluğunun Müslümanlardan oluşmasının tabiî bir sonucuydu. Bu şer'i hukuk: Edille-i Erbaa yani dört delil ya da dört rehber denilen ve: Kur'an-ı Kerim, Hadis, İcmâ-i Ümmet ve Kıyas-ı Fukâhâ'dan kaynaklanan ve tamamen İslâm dini esaslarına dayanan bir sistemdi.

Kur'an-ı Kerim; Âyetler halinde ifade edilmiş bulunan Allah'ın emirlerini, Hadis; Hazreti Peygamberin sözlerini, İcmâ-i Ümmet; İlk dört halife devrinde, Peygamberin zamanında yaşamış ya da İslâm dinini çok iyi bildiği kabul edilen kimselerin toplanarak herhangi bir konuda tesbit ettikleri dinî esasları ve Kıyas-ı Fukahâ da; Âyet, Hadis ve İcmâ-i Ümmit'in ortaya koyduğu ilkelerin yeni bir olay ve problem karşısında ne şekilde uygulanacağına ilişkin olarak, İslâm âlimleri tarafından, ortaya konulan kuralları ifade ederdi.

İşte kadının uygulayacağı şer'i hukuk kuralları, bu kaynaklardan doğuyordu. Bu kaynakların oluşturduğu kuralların uygulanmasında yani şer'i ve hukukî meselelerde de Hanefî mezhebinin yorumu esas alınırdı. Bu da Osmanlı sultanlarının Hanefî mezhebine mensup olmalarının tabiî bir sonucuydu.

Şer'i hukukun iki özelliği vardı. Bu özelliklerden biri: Bu hukukun bir özel hukuk, kişiler hukuku veya sivil hukuk olmasıydı. Şeriat hukukunun diğer özelliği ise; şeriat hukukunda, tüzel hukuk, devlet hukuku ve anayasa hukukunun gelişmemiş bulunmasıydı.

Her ne kadar, İslâm devletlerinde, Peygamber ve dört halife zamanındaki yönetim usulleri esas alınarak bu konularda da bazı kurallar oluşturulmuş ise de; bu dağınık kurallar her bakımdan yeterli bir sistem haline getirilememişti.[143] İşte, şeriat hukukundaki bu eksiklik örfî ya da kanunî hukuk dediğimiz diğer bir hukuk sistemiyle doldurulmaya çalışılıyordu.

143 Berkes, *a.g.e.*, c. I, s. 96.

B) Örfî ve Kanunî Hukuk - "İslâm dini, Müslümanların âdet ve teamüllerine ehemmiyet vermiş ve bunları hususi bir kaynak saymıştır. O suretle ki, Edille-i Erbaa'da yeri bulunmayan meselelerde: "Adet muhkemdir" yani âdete, örf ve teamüle göre hüküm verilir, denilmiştir."[144] Yani şeriat; belli bir konuda dinî bir hüküm olmadığı takdirde o konunun örf ve âdete göre çözümlenmesine imkân vermiştir. Bu sebepledir ki; kadı, şer'i kanunlara olduğu kadar örfe göre de karar vermek durumundaydı.[145] Ve şer'i hukukun yukarıda sayılan boşlukları da bu yolla doldurulabiliyordu. Böylece; tüzel hukuk, devlet hukuku, anayasa hukuku konuları hep örfî hukuka göre düzenleniyorlardı.

Özellikle ceza hukuku alanında; hanedan üyelerinin öldürülmeleri ve keza devlet adamları ve ulemanın cezalandırılması, iç karışıklıkların bastırılması gibi durumlarda hep örfî hukuk uygulanırdı. Bu örfî hukuk; İslâm toplumlarının olduğu kadar, Türklerin de İslâmiyeti kabullerinden önce uyguladıkları eski görenek ve âdetlerinden kaynaklanıyordu.

Örneğin: Hanedana mensup kimselerin öldürülmeleri sırasında bunların kanlarının akıtılmaması gerektiği konusunda Türklerin daha İslâmiyeti kabul etmedikleri zamanlarda dahi yürürlükte olan kural, Osmanlılarda da çok sıkı bir şekilde uygulanıyor ve Osmanlı hanedanına mensup kimselerin hangi sebeple olursa olsun öldürülmeleri ancak kanlarının akıtılmaması suretiyle yerine getirilebiliyordu. Keza, yine devletin üst düzeyinde görevli bulunan kimselerin siyaseten katledilmelerinde bütün mal varlıklarının devlet hazinesine intikal etmesi usulü de bu örfî hukukun gereği olarak yerine getirilen bir kural durumundaydı.

Ancak örfî hukukun uygulanma alanı yalnızca bu düzenlemelerden ibaret de bulunmuyordu. Yine ceza hukuku alanında: Bazı müessir fiil ve sövme suçlarının cezalandırılma-

144 Başgil, *a.g.e.*, c. I, s. 66-67.

145 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. I, s. 405.

sında olduğu gibi; genel ahlâk ve aile düzeniyle ilgili suçlardan pek çoğunun cezalandırılmalarında da örfî hukuk kuralları uygulanıyordu. Örneğin; zina suçunu işleyen evli kadınlara uygulanan taşlanarak öldürmek yani recm cezası ile dinden dönenlerin idamlarına ilişkin cezalar ve bazı suçlar için verilen kürek cezası örfî hukuktan doğan cezalardır.

Kur'an-ı Kerim'in açık yasağına rağmen çeşitli şekilde uygulanan ve sonuçta faiz alımına müncer olan bazı ticaret kuralları da din dışı ve örfî hukuk kurallarına dayanıyordu. Keza yine, Osmanlı toprak rejiminin İslâmî toprak rejiminden ayrılan birtakım kural ve oluşumlarının kaynak ve düzenleyicisi de örfî hukuktu.

Ayrıca çeşitli meslek gruplarının gerek iç ilişkilerini ve gerekse de bu meslek gruplarının birbirleriyle olan ilişkilerini ya da devletle olan karşılıklı durumlarını da örfî hukuk kuralları düzenliyordu.[146]

Özetlemek gerekirse: Osmanlı Devleti'nde örfî hukuk ismi verilen ve şer'i hukukun düzenlemediği alanlarda geçerli olan, uygulama alanı oldukça geniş ikinci bir hukuk sistemi mevcut bulunuyordu. Bu hukuk; devletin esas teşkilâtının kuruluşunda olduğu kadar, ceza ve ticaret hukuku alanında da önemli bir yer tutuyor ve bir bakıma şer'i hukukun eksikliklerini giderdiği gibi katı kurallarına uygulanabilirlik de sağlıyordu.

Aslında; Örf, "Hususi manasında hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak şeriatın şumulüne girmeyen sahalarda kanun koyma salahiyeti" anlamına gelmekle birlikte; "Örfî kanunların çoğu, menşede örf ü âdâttan ibaret" bulunuyordu.[147] Hükümetin oluşumu ve hükümet üyelerinin görev ve yetkileri, padişahla olan ilişkileri, rütbe ve dereceleri olduğu gibi, maaşları, terfileri ve emeklilik hakları hep bu örfî hukuka göre düzenlenirdi. Şeriat dışındaki iktisadî ve malî

146 Sencer, *a.g.e.*, s. 80 vd.

147 *Osmanlı İmparatorluğu-Osmanlı Hukukuna Giriş*, Halil İnalcık, s. 3419.

yaşamla ilgili düzenlemelerin çoğu da örfî hukukla ilgili bulunuyordu.

İşte bu sebepledir ki: Osmanlı Devleti'nin yükselme devrinde gerek Fatih ve gerekse de Kanunî Sultan Süleyman tarafından yürürlüğe konulan kanunnameler, şeriat hükümlerini tamamlayan ve onun yanında yürürlükte olan teamülleri toplayıp düzenlemek suretiyle oluşturulmuş bulunmaktaydılar. Sonradan Osmanlı Devleti'nin yarı teokratik döneminde konulan diğer kanunlar ile Avrupa devletlerinden alınan yeni mevzuat, Osmanlı hukuk sisteminin kanunîlik alanını daha da genişletmiş ve bu alan şer'i hukukun yerini daha önemli oranda almaya başlamıştı. Tabiî böylece, Osmanlı Devleti'nde özel hukuk alanı da şer'i hukukun etkisinden kurtulmaya doğru bir genişleme göstermiş oluyordu.

Bu arada; gerek şeriatta ve gerekse de örfî hukukta düzenlenmemiş konularda hüküm vermek durumunda kalan kadıların; önlerine getirilen bu sorunu çözümlemede, içtihatta bulunma yetki ve haklarının olduğunun da ayrıca belirtilmesi gerekir.

148 *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler.* Evliya Çelebi, Çev. Atsız. s. 46.

149 Akdağ, *İçtimai Tarih*, c. II, s. 84-85.

BEŞİNCİ BÖLÜM
KADILIK KURUMUNDA ÖZEL DURUMLAR

Osmanlı Devleti adalet örgütü içinde, kadılık yüzyıllarca önemini korumuş ve ortadan kaldırılışına kadar bu örgütün en esaslı unsuru olarak işlevini sürdürmüştür. Ancak ne var ki; yüzyılların akışı içinde bazı yörelerin devlet içindeki konumunun olağanüstü önem kazanması ya da her kurumda görülebilecek bazı bozulmaların kadılık kurumunda da ortaya çıkması gibi sebeplerle, Osmanlı Devleti'nin bu özgün kurumunda da bazı özel oluşumlar meydana gelmiştir. İşte bu özel durumların doğması dolayısıyladır ki, Osmanlı adalet örgütü içinde bazı özel kadılıkların kurulması zorunlu hale geldiği gibi yine aynı sebeplerle kadılık kurumunda da bazı olumsuz gelişmeler görülmüştür.

Kadılık kurumunda özel durumların incelendiği bu bölümde; önce, özel kadılıklar ve sonra da kadılık kurumundaki kural dışı oluşumlar açıklanmak suretiyle konunun aydınlatılmasına çalışılacaktır.

A) Özel Kadılıklar - Osmanlı adalet örgütü içinde kadılıklar, daha önce de belirtilmiş olduğu gibi Mevleviyet ve Kuzat olmak üzere başlıca iki sınıfa ayrılıyordu. Mevleviyet kadıları ile kuzat arasındaki en dikkat çekici fark ise, Mevleviyet kadılarının geliri çok yüksek olan sancak ve vilayet merkezlerinde görev yapmalarına karşılık, kuzatın, kaza merkezlerinde görevli bulunmalarındaydı. Bunun dışında, her iki kadılık sınıfı arasında, görev bakımından herhangi bir fark olmadığı gibi, bu iki sınıf kadılık arasında altlık ve üstlük şeklinde bir derece farkı da sözkonusu olmuyordu. Bu bakımdan Osmanlılarda kadılık makamları görev yönünden

birbirlerine eşit durumda sayılıyorlar, kadılar arasındaki farklılıklar ise, yukarıda tekrar tekrar söylendiği gibi, yalnızca gelir durumlarından ibaret bulunuyordu.

Ancak ne var ki bazı kadılıkların yetki alanlarının genişliği ve görev yerlerinin sosyal, ekonomik ve kültürel zenginliği sebebiyle devlet için olağanüstü önemi vardı. Örneğin, İslâmiyetin kutsal şehirleri Mekke ve Medine'de görevli bulunan kadılar büyük bir onura sahip bulunuyorlar, Edirne, Bursa gibi devletin eski başkentlerinde görev yapan kadılar da meslektaşları arasında manevî bir üstünlüğü taşıyorlardı. Gerek yetki alanının genişliği ve gerekse de yetkili bulunduğu görev yerinin devlet açısından taşıdığı özellik itibariyle Osmanlı Devleti bakımından en önemli kadılık ise, şüphesiz ki; İstanbul Kadılığı idi. İşte bu niteliği sebebiyle, İstanbul kadılığının özel bir önemle incelenmesi gerekmektedir. Yine aynı sebeplerle, uzun bir zaman önemli işlevlerini sürdürmüş olan Toprak kadılıkları da özel olarak incelenecektir.

a) İstanbul Kadılığı - İstanbul, Osmanlı Devleti'nin başkenti olmak dışında ayrıca, gerek ekonomik, gerek kültürel ve gerekse de nüfus yoğunluğu itibariyle diğer bütün şehirlerden ayrı bir usulle yönetilmesi gereken çok özel ve önemli bir şehirdi. Uzun zaman bir cihan imparatorluğunun merkezi olmuş bulunan bu büyük şehir, dünyanın en kalabalık yerleşim yerlerinden biri haline gelmiş ve İslâm dünyasının halifesini bağrında barındırmakla da bu büyük alemin en kutsal yerlerinden biri olmuştur. İşte İstanbul'un bu özelliği onun özel bir usulle yönetilmesini gerektiriyordu. Bu özel yönetim şeklinin, kadılık makamının yetki, görev ve sorumluluklarını etkileyip belirleyeceği de tabiî idi.

İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınmasından sonra, Devlet şehrin imar ve iskânı için büyük bir gayret göstermiştir. Bunun için şehir; cami, medrese, hamam, imaret, han, dârüşşifa, bedesten gibi büyük yapılarla adeta yeniden kurulmuştu. Bu arada özellikle fethin ilk yıllarında Fatih, Türklerin İstanbul'a yerleşmelerini sağlamak için, yeni yerleşenlere yerleştikleri evleri bağışlama gibi bir iskân politi-

kası izleyerek şehri taşrada oturanlar için cazip bir hale getirmeye çalışmıştı. İşte bu politikanın sonucunda, Evliya Çelebi'nin deyişiyle: "İstanbul üç yılda o kadar mamur olup ve öyle insan deryası halini almıştı ki disiplin altına alınması güç olmuştu." Çünkü bu büyük insan yığınının bir düzen içinde bulundurulması kadar, onların barınak ve yiyeceklerinin sağlanması da büyük bir organizasyonu gerektiriyordu. Osmanlı Devlet sistemi içinde kadılık, hem idarî, hem beledî ve hem de adlî işlevi olan bir görev olduğu için; İstanbul Kadılığının İstanbul'un yukarıda belirtilen özelliklerine uygun bir örgütlenmeye tabi tutulacağı da tabiî idi.

İstanbul şehrinin kadılık örgütü şu şekildeydi:

Kadılık makamı yönünden İstanbul öncelikle dört bölgeye bölünmüştü. İstanbul surlarının içinde kalan yerleşim alanı ile İstanbul Boğazının yakın bazı köy ve kasabaları esas İstanbul Kadılığının alanını oluşturuyordu. İstanbul surlarının dışında kalan yerleşim yerleri ise Üsküdar Kadılığı, Galata Kadılığı ve Eyüp Kadılığı halinde örgütlenmişti. Eyüp Kadılığı yetki alanı içine padişahın has çiftlikleri de girdiği için, Eyüp Kadılığının bir diğer ismi de Haslar Kadılığı idi. Ancak, İstanbul'un geniş alanı ve kalabalık nüfusunun bu dört kadılıkla idaresi mümkün olmadığından bu kadılıklar içindeki birçok küçük nahiye, kasaba ve köylerde de müstakil kadılıklar kurulmuştu. Öyle ki İstanbul'un bütün kadılık işleri yüze yakın kadının çalışmalarıyla ancak yürütülebiliyordu. Evliya Çelebi bu geniş kadı kadrosunu: "Boğazın iki tarafında olan köy ve kasabalarda otuz üç hakim, otuzbeş nahiye kadısı vardı... İstanbul eyaletinin dört mollalığında kadı ve subaşıların hepsi bin iki yüz hakimdi"[150] diyerek anlatmaktadır. Ancak hemen belirtilmesi gerekir ki İstanbul Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıkları birer mevleviyet kadılığı oldukları halde İstanbul'un diğer köy, nahiye ve kasabalarında çalışan kadılar kuzat sınıfından bulunuyorlardı. Bu bakımdan İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıklarını diğer

150 Evliya Çelebi, a.g.e., s. 49.

küçük kadılıklardan ayırmak için bunlara Mollalık deniliyor ve bu makamlarda görevli bulunan kimselere de Molla ismi veriliyordu.

Arapça; veli, hami, yardımcı, efendi, âlim, bilgin anlamına gelen Mevlâ kelimesinden isim olarak türetilmiş bulunan Molla kelimesi; büyük kadı, âlim kadı anlamına gelir ve müderrislikten sonraki bir ilmî dereceye tekabül ederdi. Bu bakımdan kendilerine molla unvanı verilen kadılar, mesleklerinde en üst ilim derecesine yükselmiş olan kimselerdi. Molla kadılar, daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, yanlarında danişmentlerin staj yapabilecekleri ve en çok geliri olan yerlere tayin edilebilen kadılardı. İşte bu sebepledir ki, Eyüp Mollası, Galata Mollası ve Üsküdar Mollasının kendi kazalarının sınırları içinde bulunan diğer kadılar üzerinde büyük saygınlık ve otoritesi bulunuyordu.

Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılarının yetki ve görevleri ise, daha önce anlatılan mevleviyet kadılarının görev ve yetkilerinden farklı değildi. Bu molla kadılar da diğer mevleviyet kadılarının sahip oldukları işlevi görüyorlardı. Diğer kadılara göre değişik bir konumları ve görevleri bulunan kadı ise İstanbul surlarının içindeki alanda görevli bulunan esas İstanbul Kadısıydı.

Kendisine, İstanbul Efendisi de denilen İstanbul Kadısı, İstanbul şehrinin surlar içinde kalan kısmıyla İstanbul Boğazının şehre yakın bazı kısımlarında yetkili bulunan molla unvanını haiz bir mevleviyet kadısıydı.

İstanbul kadılığına, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlerde kadılık yapmış üst derece mevleviyet kadıları tayin olunabilirlerdi. Anadolu kazaskerliği gibi önemli makamlara ancak İstanbul kadılığı yapmış kimseler tayin olunabileceğinden, İstanbul kadısı olabilmek için meslekte uzun yıllar çalışmış ve ehliyet ve dürüstlüğünü defalarca kanıtlamış kadılardan olmak şarttı. Önceleri vezir-i azamın tayin ve padişahın onamasıyla, 17. yüzyıldan sonra da şeyhülislâmın ataması ve vezir-i azamın onamasıyla ve bir yıl süreyle atanan İstanbul Kadısı; mevleviyet kadıları içinde gelir düzeyi de

yüksek olan kadıydı. Öyle ki yevmiyesi beş yüz akçe olan kadının ayrıca mahkeme harcı ve sicil, nikâh, miras, vasi tayini işlemlerinden aldığı harçlarla yıllık kazancı çok büyük bir yekun tutuyordu. Bu bakımdan da İstanbul Kadılığı, kadılık mesleğinin en gözde makamını oluşturuyordu.

İstanbul kadısı bir mevleviyet kadısı olarak, diğer mevleviyet kadılarının görev ve yetkilerine sahip bulunmakla birlikte ayrıca İstanbul Kadılığına has bazı görev ve yetkileri de haizdi. İstanbul'un idarî, beledî ve adlî işlerinden oluşan bu görevler ayrı ayrı, şu şekilde açıklanabilir:

İstanbul Kadısı, başkentin idarî ve beledî işlerinin iyi yürümesinden sorumlu olduğundan, onun yetki ve görevlerinin önemli bir kısmı İstanbul'un idare ve belediye hizmetlerine ilişkin bulunuyordu. Bu görevlerin, önem itibariyle, ilk sırasını oluşturan ise şüphesiz ki şehrin asayişinin düzenli bir şekilde yürütülmesiyle ilgili olanı idi. Bundan sonra da kadının şehir halkının belediyeye ait ihtiyaçlarının halli ve bu arada şehrin özellikle yiyecek ihtiyacının sağlanması geliyordu. Bütün bu konularda İstanbul Kadısı, diğer kadıların sahip olduğu yetki ve otoriteye sahip olup bu görev ve yetkileri dolayısıyla da doğrudan doğruya vezir-i azama karşı sorumlu bulunuyordu. İstanbul kadısının bu sayılan görev ve sorumluluklarını yerine getirmede, şehrin büyüklüğüne göre, büyük ve geniş bir yardımcı memur kadrosuna sahip bulunması tabiî idi. Asesbaşı, subaşı, mimarbaşı, çöpsubaşısı, kassam ve çeşitli görevleri bulunan naiplerden oluşan bir üst düzey idareci memurlar kadrosunun emrinde çalışan daha binlerce memur, kadının idare ve belediyeye ilişkin görevlerini yerine getirmesinde kendisine yardımcı oluyorlar ve kadının mutlak ve kesin otoritesi altında çalışıyorlardı.

İstanbul Kadısının şehrin asayiş ve belediye hizmetleriyle ilgili olarak yaptığı hizmetlerden en dikkati çeken ve etkili bulunanlardan birisi de: "Kadının Kol Gezmesi" ya da "Kadının Kol Çıkması" diye isimlendirilen şehrin teftişi olayıydı. Usule göre; İstanbul Kadısı her çarşamba günü ve gerekli gördüğü diğer zamanlar, yanına asesbaşı, subaşı, mimarbaşı,

mum nâibi ve yağ nâibi gibi görevlileri de alarak ve belli bir güzergâh takip etmek suretiyle şehri bir baştan bir başa dolaşarak denetlerdi. Koçi Bey'in anlatışıyla: "Hükümet-i İstanbul içinde ne kadar pazarcı var ise, ekmekçi ve kasap ve sair her ne ise ehl-i dükkân İstanbul Kadısı narh verüp ve hakkından gelür. İstanbul'un cümle satpazarın görmek ona mahsustur. Eksik satanın hakkından gelür"dü.[151] İstanbul Kadısı: "Şehirlileri doğru yola getirmek için falaka ve değnek vurur. Çarşamba günleri İstanbul içinde kol gezerdi."[152] Böylelikle hem şehrin asayişi ve hem de esnaf ve tüccarların koydukları fiyatların teftişi yapılmış olurdu. Koçi Bey'in de anlattığı gibi bu teftiş sırasında uygunsuz hareketleri görüleniler, daha büyük bir cezayı gerektirmiyorsa, suç işlediği yerde falakaya yatırılarak herkesin gözü önünde cezalandırılırdı. Bunun için kadının kol gezmesi sırasında yanında bu cezanın infazı için, bir falaka ile falakacı infaz memurları da hazır bulunurlardı. Kadının kol gezmesi sırasında uygulanan özgün cezalardan bir diğeri de, kulaklarından duvara mıhlama cezası idi ki; halkın ekmeğine hile karıştırıp eksik gramajla satan ekmekçi esnafına uygulanan bu ceza onların kulaklarından dükkânlarının duvarına çivilenmesi şeklinde uygulanıyordu.

İstanbul Kadısı'nın idarî görevlerinden bir diğeri de; vezir-i azamın şehri teftişlerinde onun yanında bu teftişe katılmasıydı. Vezir-i azamın gerekli gördüğü zamanlar yapılan bu denetleme de, yine belli bir güzergâh takip edilerek, şehir sakinleri ve esnafın yasalara uyup uymadığının incelenmesi amacıyla yapılırdı. Bu teftişler sırasında kadı, vezir-i azamın şehrin sorunlarıyla ilgili olarak istediği bilgileri kendisine verir ve ayrıca kendisine izin verilmesi halinde de kendi görüş ve isteklerini vezir-i azama arzederdi.

İstanbul Kadısının görevlerinden en önemlisi şüphesiz ki onun yargılama ile ilgili görevleridir.

151 Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 108.

152 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 46.

Şeriat gereği, İstanbul Kadısı da her şeyden önce bir hakimdi. Bu sebeple onun ilk görevi, halk arasındaki uyuşmazlıkları, şer'i hükümlere göre çözümlemekti. İşte bu görevinin gereği olarak İstanbul Kadısı da kendisine gelen her türlü ceza ve hukuk davalarını inceleyerek karara bağlamak zorundaydı. Bu diğer kadıların da yerine getirmekte sorumlu oldukları tabiî bir hakimlik göreviydi. Bunun dışında İstanbul kadısı, diğer kadıların da yerine getirdikleri; mahkeme sicillerinin tutulması, akitlerin tasdiki, evlenme ve vesayet ve tereke ve noterlik işlemlerini yürütmekle de görevli bulunuyordu.

Kadılık görevinin gereği bulunan bu işler dışında, İstanbul Kadısının bazı özel yargı görevleri ise onun diğer kadılardan farklılığını oluşturuyordu. Bu görevler ise İstanbul kadısının devletin başkentinde görev yapması ve kendisinin yüksek derecede bir hukuk âlimi yani molla olmasının bir sonucuydu.

Bulunduğu görevin gereği olarak, İstanbul Kadısı, vezir-i azamın konağında haftanın belirli günlerinde toplanan ve niteliği yukarıda açıklanan "Huzur murafaalarına" katılarak kendisine vezir-i azam tarafından tevdi edilen hukukî meseleler hakkında hükmünü bildirdiği gibi, ayrıca yine ilgili ve yetkili kadılarının çözümleyemediği karışık ve zor davalara da yine vezir-i azamın işi kendisine havale etmesi üzerine bakmakla görevli bulunuyordu.

İstanbul Kadısının diğer kadılarda olmayan önemli bir görev ve yetkisi de bazı özel durumlarda Divan-ı Hümayuna katılma hakkıydı. Bilineceği üzere padişahın vezir-i azamla birlikte sefere çıkması halinde, acil işlerin görülebilmesi için Divan-ı Hümayun İstanbul'da Sadaret Kaymakamının başkanlığında toplanırdı. Padişahın çıktığı seferlere kazaskerler de katılmak zorunda olduklarından; işte bu sebeple onların yerine İstanbul Kadısı Divan-ı Hümayuna katılır ve Divana intikal etmiş bulunan hukukî meselelerin hallinde kazaskerlerin görevini vekâleten yerine getirirdi.

İstanbul Kadısının yukarıda sayılıp açıklanan bu görevleri

19. yüzyıl başlarına kadar pek değişmeden devam etmiş ve bu çok önemli görev ve yetkileri dolayısıyla İstanbul kadılarının diğer kadılara oranla otorite ve ünleri olağanüstü bir durum göstermişti. Ancak 19. yüzyıl başlarından itibaren bu görevlerinden idarî ve belediye işlerine ait bulunanlar İstanbul Kadısından alınarak yeni kurulan kurumlara devredilmekle; kadılık yalnızca yargısal işlem ve eylemlere ilişkin bir meslek haline getirildi.

Nitekim, 1836 yılına kadar İstanbul kadıları davalara kendi konaklarında bakarlarken, bu tarihte Bab-ı Meşihat yani Şeyhülislâmlıkta mahkemelerin kurulmasıyla İstanbul Kadısı'nın da davalara buralarda bakması esası getirildi. Yine keza, 1854 yılında İstanbul'da belediye işlerinin görülmesi için Şehremaneti'nin kurulmasıyla İstanbul Kadısı'nın belediye işlerine ait görev ve yetkileri bu kuruma devredildi. Böylece İstanbul Kadılığının Osmanlı Devleti'nin teokratik devresindeki klâsik görünümü tamamiyle değişmiş ve modern bir şekil almış oldu. II. Meşrutiyet devrinde ise İstanbul Kadılığı artık zamanımızın bir il yargıçlığı durumuna gelmiş bulunuyordu.

b) Toprak Kadılığı - Osmanlı Devleti'nin adalet örgütü içinde özellik gösteren kadılıklardan bir diğeri de: Toprak kadılığı idi.

Nitelikleri hakkındaki bilgilerde her ne kadar eksiklikler bulunuyor ise de, Toprak kadılıkları; genelde gezici nitelikte kadılıklar olarak bilinmektedirler.

Toprak kadıları kuzat sınıfına mensup kadılardan olup bunlar eyalet ya da sancak merkezlerinde bulunurlardı. Ne var ki toprak kadıları bulundukları sancak ya da eyalet merkezindeki uyuşmazlıklara değil ancak; uzak yörelerde ortaya çıkan davalara bakmakla görevli bulunuyorlardı. Bunun için de sancak ve eyalet merkezi dışında çıkan ve belli bir kaza kadısının yetki alanına da girmeyen uyuşmazlıklar için toprak kadıları o mahalle giderek, mevcut olan davayı mahallinde çözerlerdi.

Toprak kadılıkları varlıklarını 16. yüzyılın sonlarına kadar

korudularsa da bu tarihten sonra kaldırıldılar.[153]

B) Kadılık Kurumunda Kural Dışı Oluşumlar - Her kurumda olduğu gibi; Osmanlı Devleti'nin adli örgütü içinde de ideal olan ile fiili durum arasında zaman zaman büyük ayrılıkların ortaya çıkması tabiî idi. Nitekim, daha ilk kuruluş devirlerinde bile, kadılık tayinlerinde ve kadıların görevleri sırasında bazı aykırı davranış ve işlemler olagelmişti.

Örneğin: 16. yüzyıl sonlarına doğru; rüşvet ve iltimasla mülâzemetler elde edilerek ve bazen de padişah hocaları, vezirler, mevleviyet kadıları ve beylerbeyi gibi üst derecedeki yöneticilerin çocuklarına ehliyet aranmadan mülâzemet sağlanarak bunların kadılık makamına geçmeleri mümkün kılınmıştı. O kadar ki, bizzat Kanunî Sultan Süleyman bile; kendisine çok güzel bir kaside yazması üzerine, şair Baki'ye, sıra beklemeden mülâzemet tahsis ettirmekte sakınca görmemişti.[154] Her ne kadar; kazada fiili hizmet aranmaması sebebiyle, ehliyetsiz kişilerin elde ettikleri mevkileri naipler aracılığı ile yönetmek suretiyle bu eksikliklerin hizmete yansıması bir nisbette önlenebiliniyor idiyse de; bu oluşumlar zamanla adlî hizmetlerin geniş ölçüde bozulmasına sebep olmuştu.[155]

Nitekim zamanla daha da sıklaşan bu usul ihlâlleri sebebiyle, diğer kurumlarda olduğu gibi adlî hizmetlerde de onarılmaz bozuklukların ortaya çıkması kaçınılmaz hale gelmişti.

Bu sebeple; Osmanlı Devleti'nin diğer kurumlarında olduğu gibi adalet örgütünde de meydana gelmiş çöküntülerin düzeltilebilmesi için zaman zaman iyileştirme hareketlerine gidilme zorunluğu hisedilmiş ve bu zorunluk giderek daha önce incelenmiş bulunan, Batılılaşma hareketlerine olumlu bir ortam hazırlamıştı. Ancak, burada hemen belirtmek gerekir ki: Sözü edilen çöküntü ve bozulmaların doğumunda,

153 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 126.

154 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 46-48.

155 Sencer, *a.g.e.*, s. 93.

bu örgütte görevlendirilen ehliyetsiz kişilerin faaliyetleri olduğu kadar,; kadıların uyguladıkları mevzuatın zamana ve toplumun değişen ihtiyaçlarına uydurulamaması da önemli bir rol oynamıştır.

SONUÇ

Çağdaşları olan diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi; Osmanlı Devleti de askerî bir devletti. Öyle ki Osmanlı Develeti'nin gelirinin en büyük bölümü, özellikle yükselme devrinde, kazanılan savaşlardan elde edilen ganimetlerden oluşuyordu. Onun için devlet bakımından halkın ancak asker kaynağı teşkil etmesi yönünden büyük bir önemi olabilirdi. Halbuki devletin asker kaynağı, yine özellikle yükselme devrinde, kapıkulu denilen ve yabancı kökenli olan kimselerden karşılandığı ve devletin en üst mevkilerine de ancak bu kişiler gelebildiği için, Türk ve Müslüman halkın devlet imkânlarından yararlanması pek az yollardan mümkün olabiliyordu.

Asker ve yönetici kadroya dahil olmayan halkın, devlet imkânlarından yararlanabilmesi için, devlet katında bir göreve gelmesinin, aşağı yukarı tek yolu ise okumak suretiyle olabiliyordu. Bu yol ise güçlü bir medrese tahsiliyle açılabiliyordu. İşte bu sebepledir ki; bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi[156] Osmanlı Devleti'nde de medrese tahsili görmüş kimseler geniş ölçüde halk kökenli kimselerden oluşuyor ve dolayısıyla bu mevkiye gelebilmek için medrese tahsili görmesi şart olan kadılar da çoğunlukla halkın aşağı tabakalarına mensup ailelerden geliyorlardı. Gerçi, mülâzemetlerin hatır ve iltimasla da elde edildiği ya da para ile satıldığı ve bu yolla mülâzemet alanların çoğunun devletin üst düzey yöneticilerinin yakınları veya zengin kimseler olduğu ortada ise

156 Mazaheri, *a.g.e.*, 142.

de, bu tip kimseler meslek içinde fazla bir yekûn tutmuyorlardı. Kısaca; Osmanlı Devleti örgütü içinde önemli mevkileri olan kimselerden, denilebilir ki; halka en yakın mevki sahipleri kadılardı.

Bu bakımdan; Osmanlı Devlet sisteminde ulema: "Birbirlerinden kopuk olan toplum ile devlet arasında bir zamk hizmeti görürdü."[157] "Çünkü bunlar kendilerini bir yandan İslâm Peygamberinin şeriatının temsilcileri, bir yandan da ulülemrin yani hükümdarın delegesi sayarlardı."[158]

Nitekim; Osmanlı Devleti'nin, imparatorluk devrinde, en karanlık günlerini yaşadığı 16. yüzyılda meydana gelen Celâli İsyanları, ekonomik sebeplerle kendilerine görev verilemeyen medrese talebelerinin yani suhtelerin ayaklanmalarıyla başlamış ve bunu takip eden ve bir nevi olağanüstü askerî dönem olan bastırma hareketleri sırasında da kadıların devlet katındaki durumları ağır bir düşüş göstermişti.[159] Çünkü bu bastırma hareketleri sırasında devlet, sivil örgütün başı durumunda bulunan kadıların otoritesinin, yaptığı askerî harekâta yardımcı olmadığı görüşüyle onları ihmal etmişti. Yine Celâli ayaklanmalarının giderek ülkeyi kaplaması ve ülkedeki dirlik ve düzenliği bozarak ülkeyi yaşanamaz hale getirmesi ve özellikle bu karışıklıklardan yararlanan bazı devlet yöneticilerinin halkın can, mal ve ırzına tecavüzlerini artırmaları üzerine de bu durumu önlemek için her yerleşim biriminin öz savunması için oluşturduğu ve bir nevi milis teşkilâtı olan "İlerleri" örgütlerinin başına da kadılar geçerek anarşiyi önlemek yolunda etkili eylemlerde bulunmuşlardı.[160]

İşte bütün bu oluşumlar sonucunda; Osmanlı Devleti'nde kadılık: devlet katında, halkın yanında bulunan ve bu işlevini hem İslâm adalet anlayışı gereği ve hem de mensuplarının

157 Berkes, *a.g.e*, c. I, s. 84.

158 Berkes, *a.g.e.*, c. I, s. 84.

159 Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik*, s. 91.

160 Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik*, s. 97.

halk kökenli olması sebebiyle yüklenmiş bulunun bir meslekti. Osmanlı Devleti'nin yapısı ve siyasal güçlerin oluşturduğu siyasal denge dolayısıyla; "padişah, kullar ve ulema üçlüsünden ikisi bir araya geldi mi, üçüncü partinin kaybetmeye mahkûm olması"[161] sebebiyle; kadılık mesleğinin bu halk yanlı durumu, bir yerde; halkın can, mal ve özgürlükleri yönünden başlıca teminatını da oluşturuyordu.

İşte bütün bu sebeplerle, Osmanlı Devleti tarihi içinde kadılar halkın en çok saydığı ve kendisine yakın hissettiği bir memur sınıfını oluşturmuşlardı. Halk, hemen hemen ülkenin her yanına yayılmış bulunan kadılarla haşır neşir olarak, onları devlet katında kendilerinden birisiymiş gibi algılama alışkanlığını edinmişti. Çünkü, iyilik ve kötülükleriyle kadılar, halkın devletle iletişim kurabilecekleri tek kapı durumundaydılar. Bu sebepledir ki; kadılık kurumunun mükemmel işlemesi halkı mutlu etmiş ve bu kurumun yozlaşıp her türlü kötülüklerle bozulması dönemlerinde ise, toplum büyük bunalımlara sürüklenmiştir.

Nitekim, Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Osmanlı toplumunun buhranlı devreleri sırasında klâsik görünümü en çok bozulan ve fonksiyonunu hızla kaybeden devlet kurumlarından biri de kadılık olmuştur. Öyle ki yıkılmakta olan devleti kurtarma çabalarına girişen devlet adamlarının düşündükleri ilk tedbir ilmiye sınıfının ve özellikle kadılık mesleğinin yeni bir düzene sokulması şeklinde belirmiştir.

Kadılık mesleğinin ve kadılık kurumunun en mükemmel şeklini aldığı 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başını kapsayan devri takip eden yıllarda, bu mesleğin devletin diğer kurumlarıyla birlikte çöküş sürecine girmesi üzerine, yapılan iyileştirme ve kurumu kurtarma çalışmaları; Devlet içiri bir var olma sorunu halinde mütalaa edilmiştir. Bu sebeple devlet, o günün şartları içinde alabileceği her türlü önlemi alarak bu ağır bunalımdan kurtulma çabasına ciddi olarak girişmiştir. Ne var ki; deletin içine düştüğü problemlerin

161 Berkes, *a.g.e.*, c. I, s. 104.

karmaşık yapısı ve sıkıntılarının kaynağının çözümlenmeleri pek zor sebeplere dayanması gerçeği karşısında, bu çabalar olumlu bir sonuca ulaşamamıştır.

Devletin içine düştüğü ekonomik, siyasî ve askerî bunalımlar sebebiyle toplumun bütün katlarında meydana gelen çöküntü ve yozlaşma, halkla en içli dışlı bir devlet kurumu olan kadılığı da pek olumsuz şekilde etkilemekte gecikmemiştir. Nitekim 17. yüzyılın başlarından itibaren kadılık kurumu artık herkesin açıkça görüp tesbit ettiği şekilde pek ağır bir çöküş içine girmiş bulunuyordu. Öyle ki Sultan I. Ahmet zamanında Kasım 1609 tarihinde düzenlenen ünlü Adalet Fermanı'nda: "... siz ki kadılarsız, nahiyelerünüzü nâiblerinüze iltizama verüp bir canipten siz ve bir canipten nâibinüz voyvodular ile müttefik olup karye be karye gezüp reâyâ ve berâyânın müft ve meccenan koyun ve kuzu ve tavuk ve yağ ve bal ve arpa ve saman ve odun ve otlakların çeküp alduğumuzdan mâada..."[162] şeklinde başlayan yakınmalardan sonra; kadıların halktan fazla harç aldıklarını, sahte siciller düzenleyerek haksız kazanç elde ettiklerini, esnafın ve köylünün gelirlerini önce fazla yazıp buna göre vergi tarh ettirdikten sonra, rüşvet karşılığı, bu vergiyi indirmek, rüşvetsiz iş yapmamak ve halka zulmetmek suretiyle, servet edinmek gibi yollara başvurarak görevlerini ağır ölçüde kötüye kullandıkları bildirilerek bundan sakınmalarını tamiın ediyor ve kadıların nasıl çok ağır bir yozlaşma içinde bulundukları büyük bir çaresizlikle anlatılıyordu. Keza yine, Devlet içinde köklü bir yenileşme ve düzenleme hareketine girişmiş bulunan Sultan IV. Murat'a 1631 yılında verilen ünlü Risale'sinde de Koçi Bey aynı yozlaşmayı başka bir yönden: "Giderek her maslahata hatır karışmağla ve her emirde musamaha olunmağla namustahiklere haddan ziyade mansıplar verilmekiktiza edüp, kanunu kadim bozuldu. Kazıasker-ler daha zamanı kalilde bivecih mazul olmağla içlerinde tamma ve haris olanlar zamanı mansıbı fırsat ve fırsatı ga-

162 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 250.

nimet bilip, menasıbın ekserih rüşvet ile naehle verir oldular. Ve mülâzemetler dahi yolu ile verilmeyüp satılmağa başlayalı vayvada ve subaşı kâtipleri ve avamı nasdan niceleri beş on akçe ile mülâzım olup, badehü zamanı kalilde müderris ve kazı olup, sahnı ilim cehele ile dolup eyü kem belürsüz oldu."[163] "Kuzat ahvalile tekayyüt ehemmi mühimmattandır, zira gayet hor ve zelil olmuşlardır"[164] diyor, ve "Ya nice def'i zülm'eylesünler? Ya nice icrayı ahkâmı şer'i şerif etsünler?" diye soruyordu. Gerçekten de bu devrede; devletin diğer bütün kurumları gibi kadılık da büyük bir çöküntü ve düzeltilmesi mümkün olmayan çok ağır bir buhran içinde bulunuyordu. Ne var ki bu ağır çöküş süreci ilerki yıllarda giderek daha da vahim bir hal almış ve kurumla birlikte bu mesleğe girenler de pek korkunç bir yozlaşma içine düşmüşlerdi. 17. yüzyılın başında sekiz yüzü Anadolu'da ve beş yüz kadarı da Rumeli'de görevyapan yaklaşık bin üç yüz kadı varken bu sayı yüzyılın sonlarına doğru altı-yedi bin civarına ulaşmış ve bunların tayin ve nakilleri hiçbir ehliyet ve bilgi şartı aranmadan ve tamamiyle iltimas, hatır ve rüşvet karşılığı yapılır hale gelmişti.

Öyle ki imzasını atacak kadar dahi okuyup yazması olmayan kazaskerler, her kadı tayini için aldıkları rüşvet ve hediyeleri artırmak amacıyla; eski kadılıkları birkaç yeni bölgeye ayırarak buralara yeni kadılar tayin ettikleri gibi, yeniden kadı tayini yapabilmek için, tayin ettikleri kadıların görev sürelerinin dolmasını beklemeden onları sebepsiz yere azletmek yoluna gitmişler ve böylelikle kazalara tayin olunan kadıların çok kısa zamanda tayin masraflarını çıkarmak için halkı soymasına zemin hazırlamışlardı. Çünkü bu şartlar altında kazalara tayini yapılan kadılar, ne zaman sona ereceği belli olmayan kısa görev süreleri içinde, mümkün olduğu kadar, büyük servet edinmek durumunda bırakılıyorlar ve onlar da Hezarfen Hüseyin Efendi'nin tabiriyle: "aç kurtlar

163 Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 35.

164 Koçi Bey, *a.g.e.*, s. 37.

gibi reâyâya saldırıyorlardı."[165]

Devletin içine düştüğü ağır şartlar içinde, bu şartlardan etkilenmemesi mümkün olmayan Osmanlı Adalet Örgütünün yukarıda anlatılan olumsuz durumu, devletin giderek hızlanan çöküş süreci içinde daha da belirgin hale gelmekte gecikmedi. Devletin içinde bulunduğu durum düzelmedikçe tabiî ki onun bir kurumu olan Adalet Örgütünün de düzeltilmesi mümkün olamıyordu. NitekimAdalet Örgütünün düzeltilmesi ve iyileştirilmesi için alınan hiçbir önlem istenen başarıyı sağlayamadı ve Osmanlı Devleti'nin yıkılış öyküsü Adalet Örgütünü de kapsayacak şekilde bilinen sonuca ulaştı.

Kadılığın tarih sahnesinden çekilmesi süreci; 1839 yılında ilan olunan Gülhane Fermanı'nın kabulüyle başlamıştı. Bu ferman doğrultusunda giderek güçlenen laik hukuka geciş çalışmalarının sonucunda nizamî mahkemelerin kurulması ile kadılık Osmanlı Devleti'ndeki eski önemini iyice kaybetmiş oldu. Bunu takiben; özellikle II. Mahmut ve Meşrutiyet dönemlerinde yürütülen iyileştirme çalışmaları sırasında Osmanlı yönetim sisteminde yapılan yenileştirmelerle kadılardan belediye ve yönetimle ilgili görevlerinin alınmasıyla da yetkileri yalnızca adliye işlerine hasredilmiş oldu. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde kadılık, eski niteliğini tamamen kaybetmiş ve adlî düzen içinde yalnızca şer'i hukukun uygulanmasında nisbi bir yargılama göreviyle yetinmek durumunda kalmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da 1924 yılında kabul olunan 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu ile medreselerin kapatılmasıyla yetişme kaynağını kaybeden kadılık; yine aynı yıl kabul olunan 469 sayılı Mehakimi Şer'iyenin İlgasına Ve Mehakim Teşkilâtına Ait Ahkâmı Muaddil Kanun'la tarih sahnesinden tamamiyle kaldırılmıştır.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse: Bütün eksiklik ve kusurlarına rağmen, tarih içinde diğer bütün kuramların doğal

165 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 253.

sürecini izlemiş olan kadılık kurumu; altı yüzyıldan fazla bir zaman yaşayabilmiş büyük bir imparatorluğun adlî, idarî ve belediye işlerinin yönetimini yüklenmiş olmakla; hatırlanmak ve incelenmeye değer görülmelidir.

EKLER
GÜLHANE HATTI

Gülhanede kıraat olunan Hattı Hümayunun suretidir
26 Şaban 1255 (1839)

Cümleye malûm olduğu üzere Devleti aliyemizin bidayeti zuhurundan beru ahkâmı celîlei kur'aniye ve kavanini şer'iyyeye kemaliyle riayet olunduğundan saltanatı seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bilcümle tebaasının refah ve mamuriyeti rütbei gayete vasıl olmuşiken yüzelli sene vardır ki gavaili müteakibe ve esbabı mütenevviaya mebni ne şer'i şerife ve ne kavanini münifeye inkiyat ve imtisat olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bilâkis zaaf ve fakre mubeddel olmuş ve halbuki kavanini şer'iyye tahtında idare olunmıyan memalikin payidar olamıyacağı vazıhattan bulunmuş olup cülusu humayunumuz ruzu firuzundan beru efkârı hayriyet âsârı mülûkanemiz dahi müderret imarı memalik ve enha ve terfihi ahali ve fukara kazıyyei nâfiasına münhasır ve memaliki devleti aliyemizin mevkii cografisine ve arazii münbisetisene ve halkın kabiliyet ve istidatlarına nazaran esbabı lâzimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-t-vfikihi teâlâ suveri matluba hasıl olacağı zahir olmağla avnü inayeti hazreti bâriye itimat ve imdadı haniyyeti cenabı peygamberiye tevessül ve istinat birle bundan böyle Devleti aliye ve memaliki mahrusamızın hüsnü idaresi zımnında bazı kavanini cedide vaz ve tesisi lazım ve mühim görünerek işbu kavanini mukteziyenin mevaddı esasiyesi dahi emniyeti can ve mahfuziyeti ırz ve

namus ve mal ve tayini vergi ve asakiri muktaziyenin sureti celp ve müddeti istihdamı kaziyelerinden ibaret olup şöyle ki dünyada candan ve ırzu namustan eaz bir şey olmadığından bir âdem anları tehlikede gördükçe hilkati zatiye ve cibiliyeti fıtriyesinde hiyanete meyil olmasa bile muhafazai can ve namusu için elbette bazı suretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellem olduğu misillû bilakis can ve namusundan emin olduğu halde dahi sıdku istikametten ayrılmıyacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsni hizmetten ibaret olacağı dahi bedihi ve zahirdir ve emniyeti mal kaziyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne imarı mülke bakamayıp daima endişe ve iztıraptan hâli olmadığı misullû aksi takdirinde yani emval ve emlakinden emniyeti kâmilesi olduğu halde dahi hemen kendü işi ile ve tevsii dairei taayyüşiyle uğraşıp ve kendüsinde günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ana göre hüsni harekete çalışacağı şüpheden azadedir. Ve tayini vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhafazai memaliki için elbette asker ve leşkere vesair masarifi muktaziyeye muhtaç olarak bu ise akçe ile idare olunacağına ve akçe dahi tebaanın vergisiyle hasıl olacağına binaen bunun dahi bir hüsni suretine bakılmak ehem olup eğerçi mukaddemlerde varidat zannolunmuş olan yedi vahit beliyyesinden lehülhamd memaliki mahrusamız ahalisi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlâtı tahribiyeden olup hiçbir vakitte semerei nafiası görülemeyen iltizamat usulü muzırrası elyevm cari olarak bu ise bir memleketin mesalihi siyasiye ve umuru maliyesini bir âdemin yedi ihtiyarına ve belki pençei cebrü kahrına teslim demek olarak oldahi eğer zaten bir iyice âdem değilse hemen kendi çıkarına bakıp cemi harekât ve sekenatı gadir ve zulumden ibaret olmasiyle bâdezin ahalii memalikten her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergii münasip tâyin olunarak kimseden ziyade şey alınamaması ve Devleti aliyemizin berren ve bahren masarifi askeriye vesairesi dahi kavanini icabiye ile tahdit ve tebyîn olunup ana göre icra

olunması lazimedendir. Ve asker maddesi dahi ber minvali muharrer mevaddı mühimmeden olarak eğerçi muhafazai vatan için asker vermek ahalinin farizei zimmeti ise de şimdiye kadar cari olduğu veçhile bir memleketin adedi nüfusu mevcudesine bakılmıyarak kiminden rütbei tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem ziraat ve ticaret mevaddı nafiasının ihlâlini mucip olduğu misullû askerliğe gelenlerin ilanihayetül ömür istihdamları dahi füturu ve katı tenasülü müstelzim olmakta olmasiyle her memleketten lüzumu takdirinde talep olunacak neferatı askeriye için bazı usuli hasene ve dört veyahut beş sene müddet istihdam zımmında dahi bir tariki münavebe vaz ve tesis olunması icabı haldendir.

Velhasıl bu kavanini nizamiye hasıl olmadıkça tahsili kuvvet ve mamuriyet ve asayiş ve istirahat mümkün olmayup cümlesinin esası dahi mevaddı meşruhadan ibaret olduğundan fimabad eshabı cünhanın davaları kavanini şer'iye iktizasınca alenen berveçhi tetkik görülüp hükmolunmadıkça hiç kimse hakkında hafi ve celi idam ve tesmim muamelesi icrası caiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve namusuna tasallut vuku bulmamak ve herkes emval ve emlâkine kemali serbestiyetle malik ve mutasarrıf olarak ana bir taraftan müdahale olunmamak ve faraza birinin töhmet ve kabahati vukuunda anın veresesi ol töhmet ve kabahatten beriüzimme zimme olacaklarından anın malını müsadere ile veresesi hukuku irsiyyelerinden mahrum kılınmamak ve tebaayı saltanatı seniyyemizden olan ehli islam ve mileli saire bu müsaadatı şahanemize bilâistisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükmi şer'i iktizasınca kâffei memaliki mahrusamız ahalisine tarafı şahanemizden emniyeti kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahi ittifakı arâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmakla Meclisi Ahkâmı Adliye âzası dahi lüzumu mertebe teksir olunarak ve vükela ve ricali devleti aliyemiz dahi bazı tayin olunacak eyyamda orada içtima ederek ve cümlesi efkâr ve mütaleatını hiç çekinmeyip ser-

bestçe söyliyerek işbu emniyeti can ve mal ve tayini vergi hususlarına dair kavanini mukteziye bir taraftan kararlaştırılıp ve tanzimatı askeriye maddesi dahi Babı Seraskeri Darı Şurasında söyleşilip herbir kanun karargir oldukça ilâ maşallahu taalâ düstürul amel tutulmak üzere bâlası hattı hümayunumuz ile tastik ve tevşih olunmak için tarafı hümayunumuza arzolunsun ve işbu kavanini şeriyye mücerret din ve devlet ve mülk ve milleti ihya için vaz olunacak olduğundan canibi hümayunumuzdan hilâfına hareket vuku bulmayacağına ahdü misak olunup Hırkai Şerife odasında cemi ulema ve vükelâ hazır oldukları halde kasemi billâh dahi olunarak ulema ve vükelâ dahi tahlif olunacağından ana göre ulema ve vüzeradan velhasıl her kim olur ise olsun kavanini şeriyeye muhalif hareket edenlerin kabahati sabitelerine göre tedibatı lâyıkalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmıyarak icrası zımnında mahsusen ceza kanunnamesi dahi tanzim ettirilsin ve cümle memurinin elhaletühazihi mıktarı vafi maaşları olarak şayet henüz olmıyanları var ise onlar dahi tanzim olunacağından şer'an menfur olup harabiyeti mülkün sebebi azamı olan rüşvet maddei kerihasının fimabad ademi vukuu maddesinin dahi bir karunı kavi ile tekidine bakılsın.

Ve keyfiyatı meşruha usuli atikayı bütün bütün tagyir ve tecdit demek olacağından işbu iradei şahanemiz Dersaadet ve bilcümle memaliki mahrusamız ahalisine ilân ve işae olanacağı misillû düveli mütehabbe dahi bu usulün inşallâhı Taâlâ ilelebed bekasına şahit olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferaya dahi resmen bildirilsin.

Hemen Rabbimiz Taâlâ Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavanini müessesenin hilâfına hareket edenler Allahı Taâlâ Hazretlerinin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebed felah bulmasınlar amin.

Fi 26 şaban, sene 1255, yevm pazar (3 Kasım 1839)

MEHAKİMİ ŞER'İYENİN İLGASINA VE MEHAKİM TEŞKİLATINA AİT AHKAMI MUADDİL KANUN

Kanun Numarası: 469
Kabul Tarihi: 8/4/1924
Yayımlandığı R. Gazete: Tarih: 26/4/1924 Sayı: 69
Yayımlandığı Düstur: Tertip: 3 Cilt: 5 Sayfa: 403

Madde 1 - (Değişik: 26/4/1926 - 825/25 md.)

Türkiye Cumhuriyetinde evvelâ salâhiyeti derecesi kanuniyle muayyen sulh mahkemeleri saniyen: Bulundukları kazanın namiyle anılan ve bir reis ile iki âzadan terkip olunan asliye mahkemeleri vardır.

Madde 2 - İcabeden yerlerde mahakimi asliye mütaaddit devaire taksim olunur. Bu takdirde devair rüesasının biri reisi evvel, diğerleri reisi sani unvanını haiz olur.[1]

Madde 3 - (Değişik: 26/4/1926 - 825/26 md.)

Asliye mahkemeleri sulh mahkemelerinin salâhiyetleri haricinde kalan bilcümle hukuk, ceza, ticaret dâvalarını usul ve kanuna tevfikan kabili temyiz olmak üzere görür.

Madde 4 - (Değişik: 10/2/1937 - 3119/1 md.)

Ceza Muhakemeleri Usulü Kanununun 421 inci maddesinde yazılı cürümlere aid davaları gören asliye mahkemelerinin ceza daireleri iki âza ile bir reisten mürekkeb olmak üzere teşkil olunur.

Bu daireler, kaza hududları tayin olunarak Adliye Vekâletinin içlerinden tensib edeceği bir hâkimin reisliği altında toplanmak üzere tek hâkimlerden de teşkil olunabilir.

Madde 5 - (Değişik: 26/4/1926 - 825/28 md.)

Her asliye mahkemesi nezdinde bir müddeiumumi ile lüzumu kadar müstantik ve âza mülâzimi ve müddeiumumi muavini bulunur.

Ağır ceza dâvalarını müstakillen rüyetle mükellef dairei

1 Bu maddenin "Müdeaddit devaire münkasim olan mahkemelerde envai mesaline göre vezaifin devair beyninde tevzii Adliye Vekâletine aittir" şeklindeki son cümlesi Ana. Mh. nin 7/4/1977 tarihli ve E. 1977/5, K. 1977/45 sayılı kararıyla iptal edilmiştir.

mahsusası mevcut olan asliye mahkemesi nezdindeki müddeiumumi, o mahkamenin Adliye Vekâletince tâyin olunacak dairei kazası dâhilindeki müddeiumumiler üzerinde nezaret hakkını ve bu daire dâhilindeki müstantiklerle reislerden ve asliye ve sulh mahkemelerinden sadır olan mukarerat aleyhine otuz gün zarfında itiraz ve temyiz salâhiyetini haizdir.

Kendi merkezlerindeki mahkeme ve daireler mukarreratına karşı temyiz müddeti kanunen muayyen olan müddettir.

Madde 6 - İktiza eden yerlerde bir veya mütaaddit sulh hâkimi bulunur. Bulunmıyan yerlerde mahakami asliyenin reisi ve reisinin tensibiyle âza ve âza mülâzimleri sulh dâvalarını kanunu mahsusasına tevfikan rüyet ederler. Gerek sulh hâkimleri ve gerek sulh hâkimleri vazifesini ifa ile mükellef kılınan salifüzzikir zevat nikâh izinnameleri itası ve nafaka takdiri ve vasıyetname tanzim ve tasdiki ve veli ve vasilere ait muhasebelerin rüyet ve tetkiki salâhiyetlerini haizdir.[2]

Madde 7 - Lüzum görülen yerlerde icra riyaseti ile icra memuruna ait hukuk ve salâhiyeti ve sıfatı hâkimiyeti haiz olmak münhasıran icra muamelâtiyle iştigal etmek üzere bir icra reisi ile bir başmuavini bulunur.[3]

Madde 8 - (Mülga: 11/4/1928 - 1221/11 md.)

Madde 9 - İstinaf mahakimi ve vezaifi mülgadır.

Geçici Madde 1 - (8/4/1924 tarih ve 469 sayılı Kanunun numarasız geçici maddesi olup teselsül için numaralandırılmıştır.)

Adliye Vekâletince mesalih itibariyle mahkeme teşkiline lüzum görülmiyen ve budü mesafe sebebiyle muamelâtı

2 Sulh mahkemesinde görülecek dava ve işler hakkında, 18/6/1927 tarihli ve 1086 sayılı Kanunun, 26/2/1985 tarihli ve 3156 sayılı Kanunla değişik 8. nci maddesine bakınız.

3 İcra daireleri ve tetkik mercilerinin teşkilât ve görevleri, 9/6/1932 tarihli ve 2004 sayılı İcra ve İflas Kanunuyla yeniden düzenlenmiştir.

kazaiyesinin başka mahalle raptı da mümkün olmıyan kazalarda mahakimi asliye ve sulhiyeye mevdu vezaif birhâkime ifa ettirilir. Bu takdirde hâkim nezdinde bir müddeiumumi ve bir müstantık bulunur. Ve ledelicap bir de hâkim muavini bulundurulabilir. Bu kabul kazalarda maslahatın icabına göre zabıtai adliye vazifesini ifa ile mükellef bir sulh hâkimi ikamesiyle de iktifa olunabilir.

(Ek: 2/3/1927 - 981/2 md; Değişik: 20/12/1939 - 3748/1 md.) İcabeden yerlerde asliye ve sulh salâhiyetini haiz olmak ve ayrı ayrı hukuk ve ceza dâvalarını rüyet etmek ve lüzumunda biri diğerine ait vazifeleri görmek üzere mütaaddit hâkim bulundurulabileceği gibi yalnız sulh hâkimi bulunan yerlerde bu hâkimlere asliye hukuk işlerini görmek salâhiyeti de verilebilir. Bu takdirde bu yerlerdeki sulh hâkimleri müddeiumuminin huzuriyle görülmesi icabeden yaş isim ve kayıt tashihi gibi hukuk dâvalarını onların huzuru olmaksızın tetkik ve intaç ederler. Bu suretle verilen kararlar aleyhine sulh mahkemelerinin mensup oldukları mahkeme müddeiumumileri tarafından kanun yollarına müracaat edilebilir.

Madde 10 - Teşkili mahakemi mütaallik işbu kanuna muhalif bilcümle ahkâm mefsuhtur.

Madde 11 - İşbu kanun 1340 senesi Mayısı iptidasından itibaren meriyülicradır.

Madde 12 - İşbu kanunun icrasına Adliye Vekili memurdur.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Akdağ, Prof. Dr. Mustafa: *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*

Akdağ, Prof. Dr. Mustafa: *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I ve II

Akdağ, Prof. Dr. Mustafa: *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*

Ansay, Sabri Şakir: *Eski Aile Hukukumuza Bir Nazar*

Atar, Dr. Fahreddn: *İslâm Adliye Teşkilâtı*

Avcıoğlu, Doğan: *Türkiye'nin Düzeni*

Başgil, Prof. Dr. Ali Fuat: *Esas Teşkilât Hukuku*, c. I ve II

Berkes, Prof. Dr. Niyazi: *Türkiye'nin İktisat Tarihi*, c. I ve II

Berki, Ali Himmet: *Açıklamalı Mecelle*

Bostanzade, Yahya: *Duru Tarih*, Çev. Necdet Sakaoğlu

Cem, İsmail: *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*

Evliya Çelebi: *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Haz. Atsız, c. I

Gölpınarlı, Abdülbaki: *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*

Gökpınarlı, Abdülbaki: *Sosyal Açıdan İslâm Tarihi*, c. I

Gözübüyük, A. Şeref + Suna, Kili; *Türk Anayasa Metinleri*

İnalcık, Halil: *Osmanlı İmparatorluğu*

İustinianus, *İnstitutiones*, Çev. Ziya Umur

Kemmerich, Max: *Tarihte Garip Olaylar*, Çev. Behçet Necatigil

Koçi Bey + Koçi Bey Risalesi, Çev. Ali Kemal Aksüt

Mahmut, S. F: *İslâm Tarihi*, Çev. A. Kevenoğlu - Ayhan Sümer

Mazaheri, Ali: *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev. Bahriye Üçok

Okandan, Recai G: *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*

Öztuna, Yılmaz: *Türkiye Tarihi*, c. 1-12

Sadi, Bostan, Çev. Hikmet İlaydın
Sencer, Muammer: *Osmanlılarda Din ve Devlet*
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, c. I, II, III/1, III/2
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*
Velidedeoğlu, Prof. Dr. H. V: *Türk Hukuk Hayatında Düalizm ve Şer'i Hukuktan Laik Hukuka Geçiş*, Yargıtay 100. Yıldönümü Armağanı

Ansiklopediler
AnaBritannica, cilt: 1-22
Büyük Larousse, cilt: 1-24
Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi, cilt: 1-15
İslâm Ansiklopedisi, cilt: 1-13
Meydan Larousse, cilt: 1-12

Dergiler
Yücel, Aylık Sanat ve Fikir Dergisi. Yıl: 1955-1956